

Irena Vaňková

Iva Nebeská

Lucie Saicová Římalová

Jasňa Šlédrová

Co na srdci,

to na jazyku

**Irena Vaňková
Iva Nebeská
Lucie Saicová Římalová
Jasňa Šlédrová**

Co na srdci, to na jazyku

Kapitoly z kognitivní lingvistiky

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
Praha 2005

Recenzenti: prof. PhDr. Alena Macurová, CSc.
PhDr. Zdeňka Hladká, Dr.

Poděkování

Autorky děkují za cenné připomínky oběma recenzentkám,
prof. PhDr. Aleně Macurové, CSc., a PhDr. Zdeňce Hladké, Dr.

Monografie vznikla s podporou grantu GA UK 267/2000 Čeština: slova a svět
a výzkumného záměru MŠMT III 210 00 03 (dílní úkol Jazyk a obraz světa).

© Irena Vaňková (vedoucí autorského kolektivu), Iva Nebeská,
Lucie Saicová Římalová, Jasňa Šlédrová
ISBN 80-246-0919-3

Obsah

Co na srdci... /11

- 1. Kognitivní lingvistika tady a teď** (Irena Vaňková, Iva Nebeská) /17
  - 1.1. Interdisciplinární kontexty** /17
    - 1.1.1. Přístupy k jazyku a dimenze znaku /17
    - 1.1.2. Kognitivní věda /18
    - 1.1.3. Jazyk v kognitivním rámci /21
    - 1.1.4. Vývojové souvislosti /22
  - 1.2. Pojetí jazyka a jazykovědy** /24
    - 1.2.1. Filosofická východiska /24
    - 1.2.2. Charakteristické rysy /26
    - 1.2.3. Metody a cíle /30
    - 1.2.4. Rozložení akcentů /32
  - 1.3. Základní směry v kognitivní lingvistice** /34
- 2. Člověk ve světě a v jazyce** /37
  - 2.1. Univerzální a relativní** (Irena Vaňková) /37
  - 2.2. Jazykový obraz světa** (Irena Vaňková) /46
    - 2.2.1. Historické souvislosti /46
    - 2.2.2. Definice /51
    - 2.2.3. „Přirozená“ slovní zásoba /56
    - 2.2.4. Kořeny /58
  - 2.3. Antropocentrismus jako perspektiva jazykového obrazu světa**
(Irena Vaňková) /59
  - 2.4. Kategorizace a význam** (Irena Vaňková) /67
    - 2.4.1. Kategorizace: ne chaos, ale svět /67
    - 2.4.2. Kategorizace a kategorie: otázky, problémy,
filosofické zázemí /70
    - 2.4.3. Jak kategorizujeme: kategorie-nádoba versus kategorie
s centrem a periferií /75
    - 2.4.4. Reflexe významu a jeho popis /77

- 2.4.5 Prototyp, nebo stereotyp? /83
- 2.4.6 Hledání konotací /88
- 2.4.7 Umělecké texty a sdílení konotací /90
- 2.4.8 Nejen jazykověda, nejen sémantika /91
- 2.5 Metafora a metaforičnost** (Iva Nebeská) /92
- 2.5.1 Metafora v životě a ve vědě /92
- 2.5.2 Metafora v lingvistice /93
- 2.5.3 Metaforičnost konceptuálního systému /96
- 2.5.4 Metafora v kognitivních vědách /99
- 3. Kapitoly o smyslech** /107
- 3.1 Patero smyslů v českém obrazu světa** (Irena Vaňková) /107
- 3.1.1 Lidské smysly a „čítelný svět“ /107
- 3.1.2 *Čuješ?* – O čítí, cítění a slyšení /111
- 3.1.3 Co to znamená *čítit* /113
- 3.1.4 Čítit a bdít, cítit a žít /116
- 3.1.5 Čichy, city a smysly /117
- 3.1.6 Kvalita smyslů a smyslových vjemů /121
- 3.1.7 Smysly a smyslové defekty /124
- 3.2 Smysly jako zdrojové oblasti konceptuálních metafor** /130
- 3.2.1 Zrak (Iva Nebeská) /131
- 3.2.2 Sluch (Iva Nebeská) /141
- 3.2.3 Čich (Lucie Saicová Římalová) /145
- 3.2.4 Chuť (Lucie Saicová Římalová, Iva Nebeská) /156
- 3.2.5 Hmat (Iva Nebeská) /163
- 3.3 Poznámky o smyslovém vnímání v interdisciplinárních souvislostech** (Jasňa Šlédrová) /188
- 3.3.1 Smysly a psychoterapie /188
- 3.3.2 Smysly a učení /190
- 3.4 Závěry o smyslech** /191
- 3.4.1 Jazykový obraz smyslů (Irena Vaňková) /191
- 3.4.2 Jednotlivé smysly jako zdrojové oblasti konceptuálních metafor (Iva Nebeská, Lucie Saicová Římalová) /192
- 4. Kapitoly o barvách** (Irena Vaňková) /195
- 4.1 Mít barvu a nemít barvu: barevnost a nebarevnost v českém obrazu světa** /195
- 4.1.1 Přirozený svět a jeho jazykový obraz /195
- 4.1.2 Barvy a barevnost v českém obrazu světa /196
- 4.1.3 Zabarvení tváře: „dobrá“ a „špatná“ barva /202
- Přílohy:* A. Co znamená v češtině *barva* a *barevný* /212
- B. Opozice „barevné - nebarevné“ v češtině /213
- C. Zabarvení tváře v češtině /214
- D. Opozice „červený - bledý“ /215
- 4.2 Žlutá barva v českém obrazu světa** /217
- 4.2.1 Barvy, člověk a přírodní cyklus /217
- 4.2.2 Žlutá v češtině: nejednoznačnosti a ambivalence /219
- 4.2.3 Žlutá: etymologie, motivační souvislosti, deriváty /222
- 4.2.4 Co je v češtině žluté: sémantická centra, kolokace a konotace /224
- 4.2.5 Závěr: sémantika adjektiva *žlutý* a jeho derivátů /231
- Příloha:* Sémantická struktura českého lexému *žlutý* a jeho derivátů – kognitivní modely jednotlivých sémantických okruhů /233
- 4.3 Čtyři doby Boženy Němcové: barevnost a barvy v českém obrazu světa a v uměleckém textu** /239
- Příloha:* Struktura textu *Čtyři doby* z hlediska sémantické opozice barevné - nebarevné /245
- 5. Různá témata – různé metody** /247
- 5.1 Srdce to lidské (K jazykovému obrazu srdce v češtině)** (Irena Vaňková) /247
- 5.1.1 Na prahu tázání: východiska /248
- 5.1.2 Emoce a části těla: somatická frazeologie /250
- 5.1.3 Etymologický exkurs. Symbolika srdce /252
- 5.1.4 Srdce: základní významy /254
- 5.1.5 Srdce v poezii /261
- 5.2 Rozměrové vztahy v češtině** (Jasňa Šlédrová) /265
- 5.2.1 Prostor a představová schémata /265
- 5.2.2 Prostorové vztahy z hlediska ontogenetického /267
- 5.2.3 Problematika vyjadřování rozměrů úhlem pohledu J. Linde-Usiekiewicz /268
- 5.2.4 Co se dovídáme o rozměrech na podkladě českého jazykového materiálu /271
- 5.2.5 Závěrem /280
- 5.3 Významy slov *silný* a *slabý*** (Lucie Saicová Římalová) /281
- 5.3.1 Významy a jejich struktura /282

5.3.2 *Silní a slabí* - o lidech /289

5.3.3 Závěrem /291

Příloha: Schéma významů slov silný a slabý /292

5.4 **Některé prostředky vyjadřování nejistoty (a „jistoty“)**

(Iva Nebeská) /294

...to na jazyku /301

Summary (Lucie Saicová Římalová) /303

Ediční poznámka /307

Literatura /309

Jmenný rejstřík /329

Věcný rejstřík /335

A není-li jazyk jako sklad veliký všeho umění a vší vědomosti lidské, kteráž ním od otce na syna co zvláštní jedné každé rodiny bohatství přechází? Co více? Jazyk jest ta nejvýtečnější, dle zvláštního země prouhu, mravů, smejšlení, náklonností, a dle tisícerych každého národu rozdílů uzpůsobená filosofie, a tudy, jakož každý účinek k své příčině se nese, tak on složením, zvukem a povahou svou ten nejjistější a nejvěrnější obraz počátku, zobecnění, zdělaní, povahy a způsobu samého národu představuje, takže v jednom jazyku jako celý národ žije a jej co známku a důvod osobnosti své přednáší, jeho zkoumáním sám neomylně vyzkoumán bývá a jím samým od jiných národů tak se dělí, jako se dělí člověk od druhu jiného vychování a zavedení.

J. Jungmann: O jazyku českém. Rozmlouvání druhé (1806/1948)

lasti nemají zřetelné hranice (např. vidění, světlo i oči jako orgán zraku se podílejí na konceptualizaci poznání); právě tak nejsou od sebe odděleny oblasti cílové. Byly zjištěny některé pravidelnosti v tom, že na metaforických vyjádřeních se podílejí dvě zdrojové oblasti, např. zrak a cesta (*na nikoho a na nic se neohlíží*), hmat a cesta (*jde ve stopách svého předchůdce*) nebo hmat a nádoba (*sáhla mu do svědomí*).

• Některé **cílové oblasti mají funkci zdrojových oblastí** pro další obrazná vyjádření, např. cílová oblast mezilidských vztahů má zdroj v teplotě (*vřelé / chladné vztahy mezi sourozenci*) a současně je zdrojovou oblastí pro metaforické pojmenování jevů společenských a politických (*vřelé / chladné vztahy mezi státy*).

4. Kapitoly o barvách

4.1 Mít barvu a nemít barvu: barevnost a nebarevnost v českém obrazu světa

4.1.1 Přirozený svět a jeho jazykový obraz

Všechno hmotné má nějakou barvu, respektive jeví se člověku jako barevné. To platí ve světě fyzikálních zákonů. Je však otázkou, zda je tomu tak i v horizontu přirozeného světa – z něhož vychází a jímž je primárně utvářena naše lidská zkušenost.

Pokud mluvíme o **přirozeném světě**, máme na mysli pojem J. Patočky: jde o žitý svět (srov. též Husserlův pojem *Lebenswelt*), tak jak mu rozumí běžný člověk. Přirozený svět se vztahuje ke kontextu primární lidské zkušenosti – vyrůstá ze subjektivity a je sjednocen smyslem.

Podle fenomenologické filosofie se totiž svět dává primárně v subjektivním prožitku: jeví se nám prostřednictvím naší tělesné a smyslové zkušenosti, vrůstáme do něho jako do předem již hotové struktury. Objektivisticky „svět vědy“, svět teoretický, je vzhledem k němu až sekundární – odvozený, „ne-přirozený“.

K strukturám přirozeného světa lze proniknout prostřednictvím jazyka: mnohé podstatné se nám otevře, prozkoumáme-li **jazykový obraz světa** (viz 2.2). Přirozený svět je totiž se svým jazykovým obrazem velmi těsně spjat.

Jazykový obraz světa (zejména v aspektu tzv. **naivního vědomí o světě**, srov. Apresjan, 1995) – má, stručně řečeno, 1. **zkušenostní povahu** (odvíjející se od subjektivity, směřující k smyslu), 2. **tělesně-prostorový (a antropocentrický) základ** a 3. **metaforicko-metonymický charakter**.

To všechno lze dobře ilustrovat právě způsobem konceptualizace barev a barevnosti – ale také tím, jak jsou prostřednictvím barev a barevnosti konceptualizovány jiné jevy, zejména emoce a lidské prožívání světa vůbec. Zřetel k „barevnému“ aspektu skutečnosti je totiž mimo jiné také zřetelem k významnosti vizuality v lidském nastavení ke světu. Vi-

dění (jako zástupný smysl vzhledem ke smyslům ostatním) je základem pro poznání a prožívání světa, odvíjejí se od něho naše podstatné zkušenosti (srov. zde 3. kapitola).

4.1.2 Barvy a barevnost v českém obrazu světa

Sémantická analýza slovní zásoby týkající se barev může přinést cenné poznatky o modelech našeho vnímání a myšlení, o způsobu konceptualizace (a sémiotizace) některých jevů a procesů souvisejících s lidskou percepcí a reflexí - a také o tom, jaké jazykové a kulturní konotace se k barvám mohou v různých kontextech upínat, a jak jejich prostřednictvím dané jazykové společenství utváří svůj systém hodnot, základy své kultury.

4.1.2.1 Sémiotika barevného

Nejdříve se však podívejme nikoli na slova, ale na obrázky - a vůbec pak i na věci samy z hlediska jejich znamenání. To vše je totiž s jazykem velmi úzce provázáno: sémiotické modely jsou spjaty se sémantikou slov z příslušné lexikální oblasti. Bylo by neúčelné vést spory o to, co je tu primární. Nesporné je ovšem to, že když jako děti vstupujeme do světa (jako do kontextu rozumnění a smyslu), děje se tak prostřednictvím mateřského jazyka a mateřské kultury.

Ale konečně k barevnosti - a k obrázkům. Jedna malá holčička nakreslila Smůlu a Štěstí. Pojala je jako dvě dívčí postavy. Jedna z nich je pouze černobílá; má černé šaty, černé vlasy, pleť zůstala nevybarvena, na provázku tato černá postava drží černou kočku. Na kresbu druhé dívky však autorka použila celou řadu pastelek: pleť vymalovala oranžově, vlasy žlutě, nakreslila dívce modré oči, červenou pusku a tváře, do ruky jí dala jasně zelený čtyřlístek. Dominují červené šaty s obrázkem šaška.

Je zřejmé, která dívka je Smůla a která Štěstí. To, co je **barevné**, chápeme vždy jako pozitivní: barevnost je spjata se světlem, krásou, životem a zdravím, s bohatstvím, štěstím, radostí, veselím, rozmanitostí plného života. To **nebarevné** - charakterizované často jako *bezbarvé, šedé či šedivé, černobílé*, pokud jde o člověka, tedy *bledé* - představuje druhý pól opozice: (spíše než noc a tmu) šero, nehezkost, ne snad smrt či neštěstí (to je vyhrazeno barvě černé), ale psychické i fyzické živoření, tíži všednodenního života, chudobu, smutek, nudu, letargii, znechucení, jednotvárnost a nedostatek podnětů.

Vzpomeňme na popisy zkušeností z nemocnic, vojenských kasáren, vězení a lágrů - kde jako jeden z atributů nedobrovolného pobytu v nepřijemném prostředí vystupuje výrazně (někdy jako *pars pro toto*) právě nedostatek barev (včetně uniforem a uni-formity). Tak je tomu i v následujícím úryvku ze vzpomínek bývalého vězně:

Byl nádherný den, plný světla. Měsíce, léta nevidí vězeň modré nebe s jeho celým nezakrytým obzorem, vězeň žije jen mezi celou, dílnou a vězeňským dvorem s trochou trávy, nad nímž je kousíček nebe. ... Kolem jsou jen samé muklouské šaty opičí ohavné hnědé, špinavě nazrzelé barvy. (Autor poté vzpomíná, jak ho jednoho dne převáželi vězeňským autobusem do jiného města.) A teď se náhle vyhoupne pojízdné zájezdové vězení v autobuse ČSAD přes práh brány valdických Kartouz do nádherného volného prostoru, který se mění v rytmu ubíhající cesty. Kolem chodí lidé v normálních lidských šatech barev celého spektra: první úder bleděmodré barvy saka náhodného chodce vidím a cítím ještě po třiceti letech, a pak červené, žluté, zelené barvy ženských šatů. Byla to až fyzická bolest pro okoralé oči. Rodí se neodbytná myšlenka: dokázat zmocnit se nějak všech těch barev, jejich krásy a jasu a vytvořit si pro další dlouhou vězeňskou budoucnost konzervy té krásy...¹

Intenzivně prožitý kontrast nebarevného a barevného upomíná na etymologický výklad uvedený v Jungmannově slovníku: slovo barva, přejaté ze staré němčiny (dnes německy *die Farbe*), prý může souviset s lat. *varius* - „různý, rozmanitý, pestrý“ (etymologické slovníky češtiny ovšem takový výklad nepotvrzují).

Různost, **rozmanitost zrakových podnětů** však může být opravdu základem konceptualizace barevnosti. K ní se pak upínají i spoluvýznamy **radosti a vnímavosti ke světu** (v opozici ke smutku, pocitu jednotvárnosti, nudě, depresi), **bohatství** (v opozici k chudobě), a to i v přeneseném významu (*život bohatý událostmi* versus *život chudý na podněty*) a také **svobody** - spjaté s růzností možných (barevných) vjemů, přicházejících odkudkoli z přírody, s možností zvolit a korigovat si jejich množství a charakter, i aktivní zacházení s barvami - např. ve volbě barev vlastního oblečení jako součásti vlastního sebepojetí, stylu. V opozici k tomu stojí zkušenost ne-svobody ve volbě místa pobytu, uniformity a redukovanosti barev v takových místech apod. Barvy tak mnohdy bývají **metonymickým, respektive**

¹ Hošek, J., Cesta z Valdic do Hradce Králové. Předmluva k výboru z poezie V. Renče Podoben větru. Praha, 1994.

synekdochickým vyjádřením (pars pro toto) vzhledem k celé zobrazované realitě.

Co se týče oděvů, pro naše předky v něm opozice barevného a nebarevného hrála poněkud jinou úlohu, než je tomu dnes. Možnost a dostupnost barvení látek bývala totiž značně omezená. Ve středověkých Čechách bylo nejobvyklejší látkou doma vyráběné sukno šedé barvy, jemuž se říkalo *šeré sukno* nebo *šeř*. Pouze bohatým byly dostupné vzácné látky, zprvu jen dovážené z ciziny, pestře barvené – zejména červené. Šarlatový, purpurový, nachový oděv byl výsadou nejvyšších společenských kruhů. Odtud opozice „šarlatu a šeři“, která charakterizuje sociální protiklad: *Jedině smrt rovně měří, bez peněz každému měří, tak v šarlatu jako v šeři*, praví se v jedné básni ze 14. století (srov. Němec – Horálek, 1986, s. 122).

Pozitivní duševní stavy (láska, zamilovanost, radost, spokojenost) jsou spjaty jednak s tím, že my sami „máme (dobrou) barvu“ (jak o tom bude pojednáno dále), jednak s tím, že vidíme a vnímáme barvy intenzivněji, než je obvyklé, což se vlastně metonymicky vztahuje k faktu, že vůbec intenzivněji prožíváme, že potence našeho smyslového vnímání i citění jsou jakoby zesíleny. V básnické skladbě J. Seiferta je např. intenzivně prožívaná, vášnivá láska charakterizována takto: *Od toho dne kdos neznámý / dal něco do kalíšku květin, / že voněly víc než kdy předtím / a zhnuly prudce barvami...²*

4.1.2.2 Barevné a bezbarvé v jazyce

Že konotace připisované v češtině barevnosti jsou výhradně pozitivní, je patrné i v rovině lexikálního významu adjektiva *barevný* a jeho synonym. Ten má však různé aspekty. A pokud se chceme dobrat k jeho kořeni a k základu, z kterého vyrůstá jeho význam, měli bychom se vrátit k otázce naznačené v úvodu této kapitoly. Má opravdu všechno nějakou barvu?

Podobné otázky řeší ve stati *O barevném a bezbarvém* ruská badatelka Rachilina (preprint). Jakou barvu má např. pštros, jezevec, klokan, slavík? Nebo dřevo, kov? – Jde tu o „přirozené“ zbarvení, které si snadno představíme, a když je to nezbytné, dokážeme je i jazykově popsat – ale nikoli atributivní konstrukcí s jednoduchým adjektivem. V ruštině patří názvy

těchto zvířat do oblasti jmen „bezbarvých“, píše autorka (a nejen v ruštině, můžeme dodat). Jde podle ní o objekty, které mají stálou, tzv. fixovanou barvu. Barva, typická pro celý druh, u nich není rozlišujícím znakem, není komunikačně relevantní, a tudíž v jazyce „neexistuje“. Některé věci jsou tedy „jazykově nebarevné“.

4.1.2.3 Barevnost jako barevná příznakovost

Barevný v češtině nese – srov. přílohu A – kromě čistě vztahového významu – *barevný odstín*, *trojí barevné provedení soupravy* – zejména význam „mající jinou barvu nebo jiné barvy než černou, bílou, černobílou“, jak píše slovníky, a zde doplňujeme „nebo vůbec jinou barvu, než je u daného objektu běžné, než je pro něj typické“; *barevný* tak vlastně znamená „barevně příznakový“. Máme *barevné sklo* (oproti čirému), *barevný papír* (ne bílý), *barevné dřevo* a *barevné kovy* (proti těm, které vypadají „přírodně“, „normálně“ – a v jazyce vystupují jako bezbarvé, srov. výše). *Barevné punčochy* (proti „tělovým“, hnědým, příp. též černým, bílým, šedým) a *barevné prádlo* (nikoli bílé). *Barevné obyvatelstvo* (oproti „bílému“ – klasický případ bělošského etnocentrismu, a možná i rasismu). Samostatnou skupinku tvoří ještě např. *barevná televize, fotografie, film* (proti černobílým, dříve „normálním“ a původně jedině možným).

Výše uvedené věci (přírodniny i artefakty) mají společně nikoli samo zbarvení (barevný papír může mít v podstatě jakékoli barvy, avšak „barevnost“ barevných dřev či kovů je dána paletou přírodních odstínů); jde tu spíše o to, že všechny tyto věci vnímáme co do zbarvení jako zvláštní, příznakové vzhledem k běžnému stavu.

Jungmannův slovník naše úvahy doplňuje o příklady ze starší češtiny (od počátků písemnictví až do 30. let 19. století). Heslo *barevný* zde začíná dokladem ze starých lékařských knih *dobře barevný člověk* (s vysvětlením *červený*) a pokračuje: *barevný = zhněda červený, braunroth. Barevné vlasy, obočí, tj. tmavé, nebledé. Barevné pivo (opp. bledé)*. (Dnes označujeme toto „barevné pivo“ jako *černé* – a reálně má tmavě hnědou barvu.) A další důležitá informace poukazující k významu slova *barevný*, jak už o něm byla řeč: *V rostlinářství barevný (coloratus) slove oud, který jinou než zelenou má barvu*. Znovu se tu potvrzuje pojetí barvy jako barevné příznakovosti. (A v kontextu úvah o barevné příznakovosti by nás také mohlo napadnout, že naši předkové byli spíše světlí, méně pigmentovaní, když tmavé vlasy nebo obočí nazývali barevnými.)

² Seifert, J., *Píseň o Viktorce*. In *Zápas s andělem*. Praha, 1981, s. 191–212. Podrobněji srov. Vaňková, 2001b.

U Jungmanna je uveden také frazém *barevný přítel*, vyložený jako *ne pravý, na oko, Scheinfreund*, což upomíná na význam substantiva *barva* uvedený v příloze A pod číslem 6, ale u Jungmanna ještě silněji spjatý s falší, zdáním, klamem a předstíráním. *Pravdy barvu šalbám světa dáti a pěknou barvou mrzkost hříchu zastíral*, je zde dvakrát citován Komenský, z dalších hojných staročeských dokladů ještě vzpomeňme *víc barvy než pravdy* nebo *často pod ovčí barvou tají se vlci loupežní*. Význam klamu a předstírání (nebo spíše za-stírání – „přemalování barvou“) byl tedy ve spojitosti s barvou ve starší češtině zřejmě běžný. Dnes ho poněkud připomínají frazémy spjaté s barvami hracích karet: *příznat barvu; muset s barvou ven*, tj. v původním a základním významu „ukázat nebo prozradit své karty“, přeneseně pak „příznat se, prozradit neochotně důležitou informaci“.

V současné češtině se adjektivum *barevný* používá ještě v dalším významu: „pestrý, různobarevný, mající mnoho barev“ (*barevná mozaika; barevné korálky*), srov. příloha A. Odtud už je blízko i k významům přeneseným – které nesou výrazně pozitivní konotace: „různorodý“, „zajímavý“, „veselý, působící radost“.³

4.1.2.4 Prototyp nebarevného: „nebarevné barvy“

Mezi opozitní vyjádření (ve smyslu „nebarevnosti“) pak patří v různých kontextech *být bez barvy, bezbarvý, bledý* (zejména pro člověka, lidskou pleť – viz dále), *vybledlý*, v přenesených významech také *jednotvárný, nezajímavý, obyčejný, všední, nevýrazný*, též např. *nemastný neslaný aj.*

Proti „barevnosti“ – a to i v přenesených významech – stojí ovšem zejména prototyp nebarevného – **šed** a **šedivost**, ve specifických případech **černobílost** a někdy také **čern**. Dalo by se tedy říci, že „fyzikálně“ nebarevné (a-chromatické!) barvy černá, bílá a šedá mají postavení nebarev i v jazyce.

Adjektivum *šedý* má v definici svého základního významu v SSČ uvedeno „mající neurčitou, nevýraznou barvu popelá“, v přenesených významech stojí vysvětlující synonyma „neveselý, smutný“ (*šedý podzimní den*), „nezajímavý, nevýrazný, jednotvárný, nudný“ (*šedý život; šedá realita; šedá fráze*), podobně jsou charakterizována též substantiva *šed*, *šedo*, *šedost* (*šedost a průměrnost literatury; unavující šedo jednotvárného života*) i adverbium *šedě*

³ Srov. též *barvitý, pestrý* ve významu „různorodý“.

(*šádně, šedě zpracovaný námět – op. barvitě – sic!*). Totéž se týká varianty *šedivý* a jejích derivátů.

Z dalších pojmů pro barvy chápeme jako (spíše) nebarevné obecně vše tmavé, kromě výše jmenovaných barev zejména hnědou (vzpomeňme si na *muklowské šaty ohavně hnědé, špinavě nazrzlé barvy* z výše uvedeného úryvku) – a barvy uniformě vůbec, barvy nevýrazné, v daném prostředí všudypřítomné, a tudíž jakoby neexistující. Také připomeňme barvy řeholních hábitů, které plní nejen funkci „uniformy“, ale také mají svou nebarevností signalizovat odklon od „pestrého“ světa: nejčastěji bývají černé, černobílé, bílé, šedé, tmavě modré a hnědé. Barevnost v pravém smyslu slova, tedy **pestrost** a přítomnost „veselých“, jasných barev se naopak akcentuje u oblečení určeného pro děti.

4.1.2.5 Prototyp barevnosti: červená (barva, krása, tělo, krev, oheň)

Je-li prototypem nebarevnosti a bezbarvosti šedá, stojí jako prototyp v centru barevnosti barva **červená**. Červená se chápe jako „barva barev“, barva par excellence.

Dnes už málokdo ví, že se za starých časů barvily tkaniny zvláštním druhem červů, červcem nachovým: *červily se*, a pak byly *červené*. Z významu „obarvený na červenou“ pak bylo vyjádření přeneseno na červenou barvu vůbec, srov. Rejzek (2001).

Je zajímavé, že u Slovanů (i ve staré češtině) znamenal kořen *kras-* nejen krásu, ale i červeň (srov. dodnes v ruštině *krasnyj* – „červený“) a také barvu obecně. Praslovanské *krasa* znamenalo prý původně asi „lesk, červeň, barva ohně“. *Kraslice* (ve staré češtině *krášlené vajce*), hlavní rekvizita slovanských svátků jara, prý pochází z dob, kdy *krásný* znamenalo i u nás „červený“ a současně také „obarvený“ a „barevný“, a navíc ještě „krásný“.

V adjektivech *červený* a *krásný* jsou tedy ukryty poukazy k významům „barvy vůbec“ (mj. též ve smyslu substance určené k barvení) a „krásy“, pozitivity spjaté s barvami, speciálně s červenou. Co je červené, to je krásné, a též – co je barevné, to je krásné.

Červená konotuje a asociuje život – zejména v jeho živočišnosti –, energii, teplo, tělo. Emoce, vášně, lásku, sexualitu, ale též agresi, válku, zranění, krveprolití. Vnímáme ji prostřednictvím dvou prototypů, krve a ohně. Že jde o barvu nejužší spjatou s naší tělesnou podstatou (a také se subjektivitou a citovostí), to dobře ukazuje frazeologie: frazémy, v nichž

figuruje červená, vyjadřují zejména tělesné příznaky stavů či emocí – a přitom implikují přítomnost energie v podobě ohně a krve, která se v okamžicích silného vzrušení nahrne do tváře. Říká se – *vzplál hněvem; zahořela ruměncem; byl rudý až po uši; jako by ho kreví polil...*

I samy prototypy červené – **ohněň** (zažehnutí plamene, proces hoření, horkost – žhavost, blesk) a **krev** (krvácení, zranění, maso) se často podílejí na konceptualizaci lidských emocí a vášní. Ukazuje se to výrazně (a právě v souvislosti s červení a barvami) v uměleckých textech, „modelové“ zejména v poezii.

4.1.3 Zabarvení tváře: „dobrá“ a „špatná“ barva

V češtině (podobně jako i v jiných jazycích) říkáme, že někdo byl např. *zimou celý modrý; vzteky zelený; bílý jako stěna; rudý jako rak*. Málokdy si ovšem uvědomíme, že kritéria této modři, zeleně, běloby či rudosti jsou dosti diskutabilní; „reálně“ jde o odstíny blížící se uvedeným barvám jen velmi vzdáleně (a jen malé dítě by si snad mohlo myslet, že *vzteky zelený* znamená v tomto kontextu skutečně „mající barvu čerstvé trávy“). Ani to si neuvědomujeme, že zabarvení toho, kdo je označen jako modrý, zelený, bílý nebo rudý, se synekdochicky vztahuje pouze k jeho obličejí (srov. Waszakowa, 1999). A do třetice – když se zamyslíme nad tím, jakou barvu má pro nás člověk, respektive pleť jeho obličejí, „reálně“ a „normálně“, tj. když není ani bílý, ani zelený, modrý, ani červený či rudý, zjistíme, že vlastně neumíme pořádně odpovědět. I děti někdy při kreslení váhají, jakou pastelku vybrat pro lidské tělo a obličej. Máme sice adjektivum *tělový*, používané např. při označení barvy punčoch nebo prádla, nemluvíme však nikdy např. o *tělové pastelce* – a děti musí vzít zavděk oranžovou, růžovou nebo červenou.

Jak je uvedeno výše, Jungmann ve svém slovníku cituje z lékařských knih: *dobře barevný člověk* – červený. Dnes se v témže významu použije spíše *mít (dobrou) barvu*. Opakem je *nemít žádnou barvu*, tj. *být bledý*. První znamená stav pozitivní, žádoucí, druhé nežádoucí.

Můžeme se však zeptat: Jakou barvu má člověk, pokud zrovna není ani červený, ani bledý? Pokud nejde o žádné vychýlení z normálu? – Zjistíme, že v jazyce vlastně „žádnou“. Neutrální pojmenování, které bylo označovalo „normální“ zabarvení lidské pleti, v češtině nemáme. Člověk (resp. jeho pleť) patří mezi objekty, které jsou v jazyce „bezbarvé“ (srov. 4.1.2.4). O různých způsobech zabarvení se mluví pouze tehdy,

je-li to komunikačně relevantní, tj. odlišné od normálního stavu. Pak je tu k dispozici celá škála jazykových prostředků různé intenzity, expresivity i stylové příslušnosti, lišících se kolokabilitou i obvyklou sférou užití.

Naším tématem je právě tato sémantická oblast, specificky spjatá s užíváním názvů barev. Jde tu o to, jak Češi mluví o zabarvení lidské pleti. Nemáme však na mysli ani prosté označení barvy kůže jako součásti rozdílů mezi rasami (*lidé všech barev pleti; bílé a černé obyvatelstvo; rudoši a bledé tváře; naši snědí spoluobčané*), ani označení barvy vlasů, obočí apod., s nímž je spjata i jistá míra pigmentace, jako *blondýnka a bruneta; albín; černý / tmavý chlapec*. Zajímají nás ty způsoby vyjádření, kdy se zabarvení (a jeho proměny – *začervenat se; zblednout; zezelenat*) ukazují jako symptomy určitých psychofyzických stavů člověka, lidských vlastností, emocí apod. Zabarvení tváře (specificky viděné) pak interpretujeme – a to v realitě i v jazyce – jako důsledek vnitřních tělesných a/nebo duševních stavů a prožitků člověka, a je pro nás dokonce součástí jejich konceptualizace (např. zrudnutí je spjata se vztekem, ale také s ostychem, bledost implikuje chorobu nebo fyzickou a/nebo psychickou nepohodu apod.).

Zároveň tu jde – z druhé strany – i o to, jak se v českém jazykovém obrazu světa reflektuje jeden z aspektů lidské tělesnosti, jak se sémantické opozice spjaté se zabarvením pleti člověka zapojují do širšího rámce lidských vlastností, jak je daný jazyk a kultura vidí, propojují a hodnotí. V tomto ohledu bude zřejmě česká situace v mnohém podobná např. polštině nebo ruštině, dokonce i němčině a angličtině. Jiné to však asi bude v jazycích, jimiž mluví primárně nikoli běloši, ale lidé černé nebo žluté barvy pleti. Může se černoch např. začervenat? Může zblednout? Jsou – a jaké? – ekvivalenty zčervenání nebo zblednutí např. také v čínštině nebo vietnamštině? – To nám zde ovšem řešit nepřísluší, chceme jen naznačit, že střeoevropský (a „bělošský“) základ jazykového obrazu světa je pro nás tak samozřejmý, že si ho jako specifikum málokdy uvědomujeme.

4.1.3.1 Opozice „červený – bledý“

Konečně se tedy soustředíme na význam slova *barva* uvedený v příloze A na s. 212 jako d), tj. „přirozené zabarvení tváří, pleti“ (srov. PSJČ; SŠJČ). S tímto sémantickým okruhem je v češtině spjata bohatá slovní zásoba a frazeologie, která poukazuje k zajímavým souvislostem.

V tomto významu *barva* souvisí nepochybně s **krví** (srov. též význam z mysliveckého slangu uvedený v příloze jako i), *barva* – „krev lovné zvěře nebo loveckých psů“. Červeně, zvláště ta spjatá s tváří a tělesností (ale nejen ona) – a **životem** – je rovněž jedním z okrajových významů adjektiva *živý*, dnes už nepřezívajícího snad ani v nářečích. V PSJČ však najdeme doklady z beletrie: *Oči měla od pláče celé živé; utřela šátečkem své živé rty; děvčata měly... přes hlavu živé šátky.*

Když se o někom řekne, že *nemá (žádnou) barvu*, příp. že má barvu špatnou či nezdravou, znamená to, že pleť jeho obličejce svým zabarvením signalizuje chorobu – nedobrá stav tělesný a/nebo duševní. Takový člověk je, nejčastěji (a nejméně příznakově) řečeno, **bledý**. Větší intenzita bledosti (vzhled chorobnosti) se vyjadřuje adjektivy *bílý, zelený*, ve speciálních případech – a s ještě silnější intenzitou – pak i *žlutý (nažloutlý), šedý, šedivý (popelavý)*, a zejména *modrý (sinavý)*. Na tyto základní koncepty se pak vážou celé trsy synonymně-hyponymních výrazů (včetně frazémů) s různou konotační a kolokační platností (příklady – srov. příloha D, pravá polovina grafu).

Nalevo od (nekonceptualizovaného) „normálního“ zabarvení je pak v grafu naznačeno, jak je v češtině konceptualizován stav „mít (zdravou, pěknou) barvu“. Opakem *bledosti*, „ne-barvy“ je tu *barva*, a to *červená*. Základní adjektivum může být různě slovtvorně modifikováno (*červenoučký*), může figurovat v různých transformacích (*mít červené tváře*), jeho význam může být vyjádřen (obohacen o specifické konotace) i frazeologicky (*je jako růže*). Frazémy tu většinou neznamenaají pouze „(zdravou) barvu“, ale týkají se celého vzhledu dané osoby – většinou dívky či mladé ženy –, její (zdravé) fyzické krásy, přitažlivosti a svěžesti (*děvče jako růže, malina, jahoda, karafiát*). S významem podobným červené se často vyskytuje *růžová*. Tak jak to píše Tokarski o *růžové* v polštině – je to vlastně méně intenzivní červeně (Tokarski, 1995, s. 183), s tlumenou aktivitou a energií, konotující kromě erotické přitažlivosti zejména mladou dívčí (příp. dětskou) svěžest a nevinnost: *růžovou pleť mají v češtině miminka, děti a velmi mladé dívky.*

Pohybujeme se zatím stále v rámci opozic „zdraví/štěstí/krása/mládí/život“ versus „nemoc/trápení/ošklivost/stáří/smrt“, a tam jsou konotace spjaté s červenou vždy výrazně kladné. Později uvidíme, že v konceptualizaci psychofyzických stavů a jejich změn to tak vždycky nebývá (např. *vzteky zrudl jako krocán* apod.). *Růžová* má však záporné konotace jen zřídka – srov. např. (posměšný a hanlivý) frazém *být růžový jako prasátko*.

Aspoň na okraj uvedme variantu výše zmíněné opozice červený – bledý, kde je červeně nahrazena **snědostí**, tj. opáleností. (V této souvislosti je zajímavé, že Jungmannův slovník uvádí výrazy *hnědý, snědý, osmahlý* jako odstíny červené barvy.) Dnes se sice před přílišným sluněním spíše varuje, nicméně ideálem krásy a zdraví je stále ještě žena i muž s pleť *opálenou, snědou, bronzovou, hnědou*. Proti opáleným krasavcům stojí člověk, který žije nezdravě, nechodí ven na slunce, je (*chorobně*) **bledý**, (*nehezky*) **bílý**. Zvláště odpudivý je pak obličej bílý *tvarohově* (příp. *jako syrovátka* či obecně česky *jako sejra*). Ušlechtilost, kultivovanost, která může být s bílou spjata také, konotují např. přirovnání (tvář, pleť, čelo) *jako (padlý) sníh, mléko, alabastr* nebo *mramor*.⁴

Řekne-li se o někom, že *zbledl (zbledl)*, že *by se v něm krve nedořezal*, nebo že *byl bledý (bílý)*, *jako by v něm ani krve nebylo*, a naopak zase když se někomu *krev vhrnula do tváří* nebo když *zůstal, jako by ho krví polil*, je velmi dobře patrné, co stojí v základech opozice ČERVENÝ – BLEDÝ (označení *bílý* je méně běžné než *bledý* a významově silnější). Proměny v zabarvení obličejce jsou dány cirkulací krve v lidském těle. Při silnějším fyzickém či psychickém podnětu se krev buďto vhrne do obličejce a člověk *zrudne; zardí se; zčervená; začervená se* – anebo naopak krev z obličejce náhle odchází a člověk *zbledne*, příp. *zezelená; zbledá; zšedne; zmodrá; zesíná*. Jako by se odstínem pleti přiblížil mrtvému – kterému už krevní oběh nefunguje –, jako by z něj odcházela život (srov. *mrtvolně bledý; bledý jako smrt; sinavost mrtvol*).

Tak jako to ukazuje Wierzbicka (1996) na angličtině a Tokarski (1995) na polštině, i pro češtinu tedy platí, že prototypovým nositelem červené barvy je **krev**. Zpodstatnělé adjektivum *červená* se dokonce v češtině užívá přímo ve významu „krev“, např. *teče mu z nosu červená*.

Krev v tomto kontextu konotuje život, živočišnost, zdraví – a také teplo a energii, stejně jako druhý prototyp červené – **ohně** (srov. např. *zapálila se studem; byla v jednom ohni; tváře jí hořely; zahořela ruměncem*), viz výše.

Naproti tomu *bledost malé zdraví* ukazuje, uvádí Jungmann ve svém slovníku. A doplníme – také málo energie, chlad, málo života. Významová definice v SSJČ vymezuje význam adjektiva *bledý* negativně – nedostatkem barvy. *Bledý* znamená „nemající přirozeně sytou, výraznou barvu“: základní oblast užití souvisí s člověkem, jeho tváří ap. Ve vymezení dalšího

⁴ Bílá pleť původně měla konotace pozitivní: osoba s bílou pleť se uchránila opálení (např. při práci venku).

významu, přeneseného, figurují synonyma *nevýrazný, matný, nejasný* (např. *bledé světlo*), dále pak (původně v obecné češtině) ještě *špatný* (*je to s námi bledé; vypadá to bledě ap.*).

Adjektivum *bledý* je motivátorem staršího názvu anémie (chudokrevnosti z nedostatku železa) *blednička*. *Blednička* (podobně jako *bledule*, tj. v základním významu název jarní květiny) se užívá také jako expresivní označení výrazně bledého člověka, zvláště dívky nebo ženy.

4.1.3.2 Zelená

Jak červená, tak i zelená barva jsou těsně spjaty s elementárními lidskými zkušenostmi se světem. Jak už bylo řečeno, červená barva je i v češtině modelována prostřednictvím prototypového vztahu ke krvi a ohni, a z toho vyplývají konotace života a živočišnosti, (lidského) těla a tělesnosti, zdraví, energie (např. sexuální), pudovosti, „horkokrevnosti“, agresivity.

Zelená je – oproti „živočišné“ červené – primárně barvou rostlinnosti, vegetativního života. Pokud se užívá pojmenování zelené barvy v souvislosti s člověkem (nebo vůbec se světem živočichů), má to vždy zápornou konotaci – jde o vyšší stupeň bledosti, výraznější protiklad k pozitivní červené. *Být zelený* znamená „vypadat špatně, nezdravě, unaveně“; signalizuje často silnou okamžitou nevolnost. O zelené barvě se sice říká, že je „zdravá pro oči“, konotuje svěžest a radost – ale právě jen v souvislosti s rostlinnou říší. Zdravá rostlina je *zelená* (protikladem je rostlina *suchá, žlutá, zažloutlá, hnědá*), avšak zdravý člověk je *červený*. Chlad zelené (v souvislosti s vegetací vystupující jako svěžest, čerstvost) stojí proti teplu živočišné říše, jež představuje červená. Ve vztahu k lidskému tělu znamená tedy zelená vždy **chorobnost**, dokonce blízkost smrti a rozkladu (srov. konotace plísňe, tlení). *Mrtev je bůh a morem páchne jeho zelené tělo*, zní jeden verš J. Karáska ze Lvovic.⁵

Z hlediska astrologie je červená barva výrazně mužská (přisluší planetě Mars), tj. kladná a aktivní. Hodí se prý k léčení tělesné i duševní slabosti a anémie – neboť probouzí k životu, aktivizuje, vyvolává nadšení, dodává energii. Zkratka – život, aktivita, krev, oheň. Zelená je naproti tomu barvou ženskou (patří planetě Venuši), tj. zápornou a pasivní. Jde

o barvu plodnosti. Je to vlastně „opačná“ barva k barvě červené: používá se k uklidnění, zahání nervozitu, léčí těžkomyslnost.

Jako zelené bývají často zobrazovány bytosti mimolidské, zejména vodník nebo rusalka mívají zelené vlasy, ale také pleť. Jako zelené si představujeme též např. *Marťany* (*zelené mužíčky*). V hororech se často objevuje např. *zelený démon; zelený přízrak; zelená tvář* (zelená v souvislosti s částečně lidskou podobou takových bytostí zřejmě budí hrůzu právě tím, že pleť tohoto zbarvení vypadá jako pleť mrtvého, příp. tvora na přechodu mezi dvěma formami existence – živou a neživou).

4.1.3.3 Žlutá

Kromě toho, že jde (a zřejmě nejen v češtině) o barvu slunce a světla, o radostnou, veselou barvu jarních květin a kuřátek, vykazuje žlutá ještě jednu polohu – je to tzv. „barva proměny k horšímu“ (srov. 4.2). Na podzim se jasně zelená, mladá a čerstvá tráva (a listí) mění v starou, suchou, zažloutlou – tak je tomu v rostlinné říši, a podobně i stárnutí proměňuje mladou, růžovou pleť v bledou, vyschlou tvář s vráskami a nádechem do žluta.

Žlutá (nažloutlá, zažloutlá apod.) je spojena nejen se stářím, ale také s nemocí – na rozdíl od zelené barvy spíše s chorobou těžší a dlouhou, často dokonce se smrtí. Další důležitou významovou oblastí spjatou s barvou pleti proměněnou do žluta jsou negativní emoce – **žárliivost, závist a nenávisť** (podrobněji viz zde 4.2).

4.1.3.4 Modrá

Opozice modré a červené je dána především skutečností, že jde o nejtýpější barvu studenou (modrá) a nejtýpější barvu teplou (červená). Červená znamená život (tj. život živočišný, spjatý s krví a ohněm), a stojí tak v protikladu k modré (upomínající na nebe, vzduch, chlad, distanci – a také duchovnost).

Podobně jako zelená i modrá konotuje v souvislosti s lidským tělem **fyzické nepříjemnosti**, a ještě snad silněji než zelená **ohrožení života** a někdy přímo **smrt**. *Modrý* bývá člověk při nedostatku kyslíku (*dusil se, až celý zmodral*) a při silném podchlazení (*modrý, promodralý zimou*). Modrofialové zbarvení kůže a sliznic (cyanóza) je způsobeno nedostatečným okysličováním krve. Obecně se dá říci, že jde o krajní pól bledosti, dokonce

⁵ Karásek ze Lvovic, J., Venus masculinus. In *Básně z konce století*. Praha, 1995, s. 66.

atribut smrti. (Srov. též frazém *tuhla / chladla mu v žilách krev.*) Ve starší češtině se ve významu „modrý“ užívalo též adjektiv *siný, sinalý*, které je dnes (kromě dialektového moravského *sináka* – jedlé houby, která na řezu modrá) známo vlastně jen ve významu „mrtvolně bledý“ (srov. též *umírající sinavěl; smrtelná sinalost*). Právě modrá (*siná, sinalá*) je v souvislosti s lidským tělem snad nejsilněji spjata se smrtí, s odumřením těla, zastavením krevního oběhu, smrtelným chladem ap. (srov. též cyanózu). Vzpomenout tu lze ruský název pro tmavě modrou barvu (*sinij*) i polské *siny* ve významu „modrý“.

Adjektivum *modrý* motivuje substantivum *modřina*, tj. (nejčastěji tmavě modrá) krevní podlitina. Když o někom řekneme, že *byl celý modrý* (někdy v podobném významu, ale s větší expresivitou též *fialový*), může to znamenat nejen „trpící zimou nebo nedostatkem vzduchu“, ale též „zbitý, silně pohmožděný“, plný modřin po nějaké nehodě nebo fyzickém napadení, mučení apod.

4.1.3.5 Krátkodobé psychofyzické stavy a proměna zbarvení pleti

Bledost / červenost může být spjata s celkovým psychofyzickým typem člověka, s jeho habitem, souvisí také se stavem zdraví (fyzického i psychického), mírou únavy, věkem ap. V takových případech lze s barvou obličeje do jisté míry „pracovat“ nebo ji alespoň korigovat. Herec se může nalíčit do podoby (a typu) postavy, kterou má ztvárnit. Kosmetické přípravky poslouží ženám podobně: lze se nalíčit „dekadentně“ bledě, nebo naopak zvolit make-up „krev a mléko“ (barvě na tváře české ženy říkají příznačně *zdravíčko*), „bledé stáří“ se lze aspoň pokusit upravit do podoby „růžového mládí“. Co se týče dlouhodobých stavů, lze se tedy maskovat, klamat tělem, stylizovat se do žádoucích podob, tak jako se převlékájí herecké kostýmy. (Vzpomeňme tu na starší význam barva = „přetvářka“).

K proměnám v zbarvení pleti obličeje však dochází (aspoň podle svědectví jazyka) často tehdy, jde-li o okamžitou, nekontrolovatelnou reakci člověka na nějaký podnět, ať už fyziologický (horko, horečka – *zrudl jako rak*; chlad – *zmodral zimou*; nedostatek kyslíku – *dítě se dusilo, až celé zmodralo*) nebo pod vlivem silné emoce – *žlutý závistí; rudý vzteky* (viz příloha C).

Tady se jedná o spontánní reakce, které na člověka mnoho prozradí. Nedají se „zahrát“ (nebo jen omezeně), ani se jim (alespoň většinou) nedá zabránit. Nejčastější je zčervenání jako symptom **studu, zahanbení**

či milostných rozpaků. Existuje bezpočet frazémů, lidových písní, veršů ap. na toto téma:

*Která panna je poctivá,
ta se mládencům vyhýbá.
A když se vyhnout nemůže,
začervená se jak růže.*

Když žena / dívka *zčervená, zrudne* nebo *se zardí*, znamená to tedy stud nebo (milostné, ale i jiné) rozpaky – a odtud už je blízko k (metonymickému) synonymnímu vyjádření (*začervenala se, zrudla* = „zastyděla se, pocítila rozpaky“). Podobně je to také s konceptualizací **úleku, hrůzy, strachu** ve spojitosti se zblednutím, např.: *Když uviděl na povolávacím rozkazu své jméno, zbledl.* Z kontextu (i z běžného fungování tohoto modelu v jazyce) se vyrozumívá, že dotyčný pocítil silný úlek, hrůzu.

Najdeme-li heslo *vztekatí se* v Hallerově slovníku (1969–1986), objevíme tu celou řadu synonymních „barevných“ vyjádření: *být rudý (červený, bledý, žlutý, zelený, modrý, fialový) vztekem*. Možná nás překvapí, že jsou tu zahrnuty prakticky všechny barvy spektra, i ty, jež si v souvislosti s lidským obličejem dokážeme jen těžko představit. Nejčastěji se ovšem se vztekem a agresivitou spojuje barva červená / rudá: říká se *zrudnout (vzteky) jako koho-out, jako krocán* – a též spojení typu *krev se v něm vařila* v nás vzbuzuje představu červené. V hněvu prý člověk (alespoň česky se to tak řekne) *vidí rudě*. Znovu: červená jako barva životní energie, bojovnosti a síly (někdy až přílišně – a neúčelně vydávané).

Pokud nás však nějaká emoce dokáže „odkrvit“, pak je to dlouhodobě šířající **závist, žárlivost a nenávisť**, spojované v češtině s adjektivy *zelený* a zejména *žlutý*, a také ovšem univerzálně použitelné *bledý (bledý závistí; žlutá žárlivost)*.

Odkrvení (a s ním bledost nebo běloba tváře) je příznačné také pro **strach a náhlý úlek**, kdy člověk *zbledne jako stěna*, kdy je *bílý jako plátno, jako papír, jako křída*, kdy je *mrtvolně bledý; sinalý; popelavý v obličejí* ap. Tehdy člověk *tuhne / stýdne v žilách krev a krve by se v něm nedořežal*.

4.1.3.6 Člověk, bezbarvý a barevné

Vraťme se ještě naposled k obecnějším otázkám barvy a barevnosti v české konceptualizaci světa a člověka. Pokud mluvíme o barevnosti

obecně, máme na mysli **barevnou příznakovost**, odchylku od běžného stavu (kterým je „ne-barva“). Vzpomeňme: barevné punčochy jsou jiné než hnědé, tělové, černé, šedé; barevné sklo je jiné než čiré; barevná křída je jiná než bílá (viz 4.1.2 – podrobněji srov. příloha B).

Pokud však máme na mysli zabarvení lidské tváře, je tomu poněkud jinak. Normalita zde není totéž co „ne-barva“, špatná barva. Je to takové zabarvení, které není v komunikaci relevantní, a proto pro ně **v jazyce neexistuje verbální vyjádření**. Barva, barevná příznakovost, pak může být dvojího typu: „dobrá“ a „špatná“. Je-li (v grafickém vyjádření, srov. příloha C) stav bezpříznakovosti – normality znázorněn uprostřed, na ose oddělující „dobrou“ a „špatnou“ barvu, pak je „barva“, tj. *dobrá barva* (červená, příp. růžová), na levé straně – a negativně chápaná „ne-barva“ (bledá, bílá, zelená aj.) na straně pravé.

Člověk nemá žádnou barvu nebo má špatnou barvu, pokud vypadá nezdavě (je *bledý*, příp. *zelený*, *žlutý* apod.). Po nemoci se mu vrací barva do tváře; už má zase barvu; tváře mu červenají; má tváře jako růže; jako slabikáře.

V centru sémantického okruhu zabarvení tváře stojí opozice **červený** versus **bledý**. Červený má (v souvislosti se svými prototypy – krví a ohněm) pozitivní konotace: je to zejména život a živočišnost, zdraví, fyzická krása a přitažlivost, mládí, radost, láska, někdy ovšem též přemíra energie (agresivita, vztek). Bledý konotuje naopak nemoc (příp. i smrt), nedostatek energie, pasivitu, smutek, strach, malou fyzickou přitažlivost, někdy sklon k spiritualitě (oproti červené, která může znamenat též ono „lidské, příliš lidské“). Červení i bledost se podílí na konceptualizaci některých psychofyzilogických stavů, emocí (vztek, strach) apod.

Sémanticky neutrálnímu adjektivu *bledý* v tom případě konkurují další adjektiva – *bílý*, *zelený*, *modrý*, *žlutý* (řidčeji i jiná) se speciálními významy (např. *zelený* – krátkodobá nevolnost, *žlutý* – vážnější dlouhodobá nemoc, *zelený* i *žlutý* – závist, *žlutý* – žárlivost, zloba aj.).

Bledost se často vyskytuje v lidových písních jako příznak nešťastné, neopětované nebo ztracené lásky – proti ní pak figurují červené tváře, radost a krása, jež jsou spjaty se stavem zamilovanosti, vzájemné přitažlivosti a šťastné lásky. Opozici „barvy“ a „ne-barvy“ ilustruje např. tato česká píseň: *Co ten ptáček štěbetá, / co na vrbě sedá, / která panna hochu má, / že je vždycky bledá. // Mlč, ty ptáčku, nežaluj, / nepovídáš pravdu, / však já taky hochu mám, / a mám břece barvu.*

Také řekne-li se *chlapec jako malovaný* nebo *děvče jako obrázek*, implikuje to přítomnost barev. Tyto frazémy se v češtině vztahují k velmi půvabnému

vzhledu a užívá se jich obvykle o dívkách a chlapcích, ženách, dětech; jako *malovaný* můžeme říci též o nějakém výjevu, pohledu do krajiny, počasí apod. – např. *den jako malovaný*. Také tváře může mít někdo jako *malované* – a znovu to znamená „dobrou barvu“, tj. červenou nebo růžovou, zdravý vzhled, fyzickou krásu a přitažlivost (srov. SČFI I).

P. Eisner (1992b) upozorňuje na vysokou frekvenci motivu malování v české a moravské lidové písni: mluví tu přímo o její „malířské polychromii“. Časté jsou v ní motivy maléřečků a maléřeček, oslovení *můj zlatý obrázku*, dále spojení *malovaný zámek*, *malovaná brána*, *kasárna malovaná...* Adjektivum *malovaný* má ostatně nejen význam „malováním ozdobený“ (*malovaná truhla*; *malované vajíčko*), ale také „pěkně červený, pěkně vypadající, hezký“ (*malované tváře*; *huláni – malované děti*), jak se uvádí v SSJČ. Synonymem červené je tu opět „pěkně vypadající“.

Na konceptualizaci „pěkného vzhledu“ (člověka i všeho ostatního) se, jak je znovu vidět, významně podílí barva a barevnost, zatímco s tím, co barvy postrádá, se pojí vlastnosti, k nimž poukazují přenesené významy českého adjektiva *bezbarvý*, jak je uvádějí slovníky (srov. SSJČ): „nemající svůj určitý ráz, bezbarevný, šedý, nevýrazný, nevyhraněný, neurčitý; jednotvárný, nezajímavý, obyčejný, všední“.

Přílohy:

Příloha A. Co znamená v češtině barva a barevný podle současných slovníků

Příloha B. Opozice „barevné – nebarevné“ v češtině

Příloha C. Zabarvení tváře v češtině

Příloha D. Opozice „červený – bledý“

Příloha A.

Co znamená v češtině *barva* a *barevný* podle současných slovníků

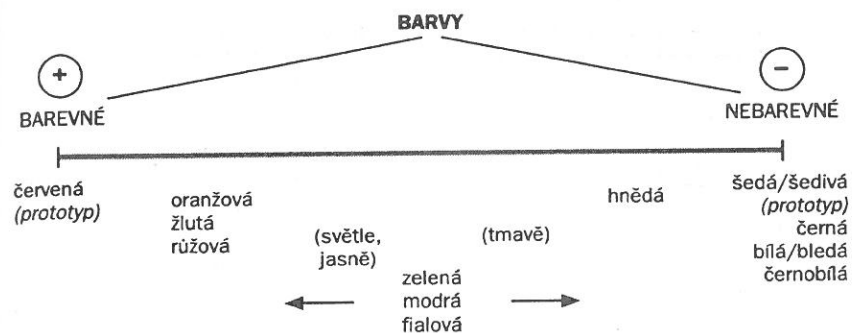
Slovo *barva* se ve slovnících současné češtiny uvádí v několika významech. Podle SSJČ (ve zkrácení a s výběrem vlastních příkladů) je *barva*:

- jedna ze základních vlastností hmoty, vnímaná zrakem (*barva oblohy; žlutá barva*),
- barvicí látka (*vodová barva; plechovka s barvou; míchat barvu*),
- souhrn akustických vlastností tónu, zvuku (*hlas příjemné barvy*),
- přirozené zabarvení tváří, pleti (*mít zdravou barvu; ztratit barvu; lidé všech barev pleti*),
- symbol, odznak příslušnosti (*zbrojnoši v královských barvách; sportovci hájí národní barvy*),
- (kniž.) vzezření, ráz, zdání (*skví se barvou lidskosti; pod barvou přátelství*),
- (karetní hry) všechny karty se stejným označením (*ctít barvu - odhodit kartu stejného označení jako předchozí hráč*),
- dětská hra (*hrát na barvy / na barvu*),
- (myslivecký slang) krev lovné zvěře a loveckých psů (*pes šel po barvě*).

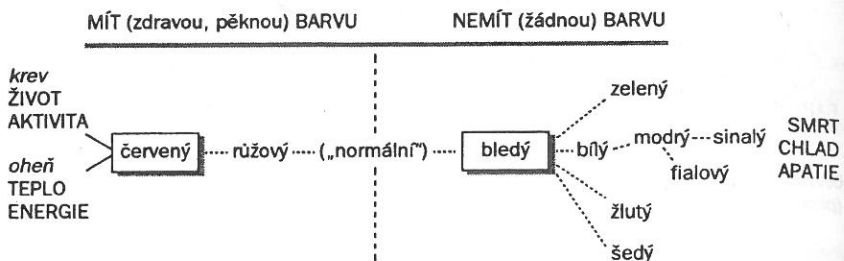
Co se týče adjektiva *barevný*, slovníky současné češtiny uvádějí přibližně toto (podle PSJČ, SSJČ a SSČ (1978) a SSČ (1994), kráceno a doplněno I.V.); u významu vymezovaného pod 2 uvádíme všechny interpretace:

- týkající se barev (*barevný odstín; barevný kontrast*),
- mající různé barvy (SSČ, 1994), mající různé barvy, zvl. jiné než bílou nebo černou (SSČ, 1978), mající jinou barvu n. jiné barvy než bílou (nebo též černou) - SSJČ, zbarvený (PSJČ, SSJČ),
- mající výrazné barvy, pestrý (*barevný kraj; barevná mozaika*),
- básnický pestrý, živý, veselý, zajímavý apod. (op. nevýrazný, jednotvárný) - *barevná, světlá budoucnost; barevný pौरch života*.

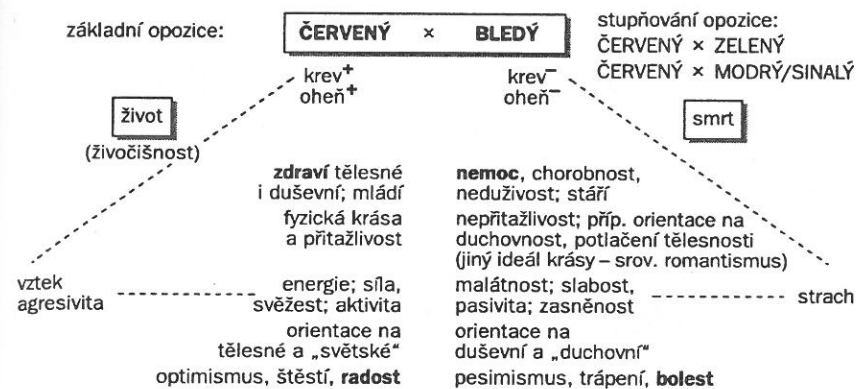
Příloha B. Opozice „barevné - nebarevné“ v češtině

Příloha C. Zabarvení tváře v češtině

Příloha D. Opozice „červený - bledý“

lesk
 dukát
 čaj safrán
 slunce
 křídlovka
 cesta do tarasconu
 žlutěnka
 klost
 obilí
 leknín
 citron
 pampeliška
 kuře
 meruňka
 hvězda
 faeton z l a t o
 liška
 s l á m
 azivice
 houňě
 č p ě n í slizkost
 gogh
 kukuřice blatouh
 říkadlo
 neděle
 salamamboč
 byzance
 řím
 žalce
 lak
 čína
 lež ložnice
 oves

Poláč, J., Žlutá. In: Básně ticha. Český spisovatel, Praha 1994, s. 165.

4.2 Žlutá barva v českém obrazu světa

4.2.1 Barvy, člověk a přírodní cyklus

Čím a proč dochází k tomu, že např. při světle určité vlnové délky je činnost zrakové části mého mozku doprovázena mým (a právě mým) prožitkem žlutosti – mozek by přece mohl řídit mé chování (včetně zvolání „Ó, jak krásná žlut!“) i bez tohoto prožitku, podobně jako je (asi) řízeno chování včel a automatů...

(I. M. Havel, 1998, s. 86)

Ve světě Středoevropanů se střídá čtvero ročních období. Jaro, léto, podzim, zima; a znovu jaro. Právě tato skutečnost (vedle lidské kognitivní výbavy) ovlivňuje i naše chápání barev v obrazu (přirozeného) světa: tedy způsob, jak člověk barvy vidí, vnímá a prožívá – a v neposlední řadě také jak o nich mluví. V našem případě jde o člověka, jehož mateřským jazykem je čeština – a který žije v českém světě.

V souvislosti s kognitivní lingvistikou připomeňme jedno z tzv. konceptuálních schémat, které je v tomto kontextu exponováno. Jde o schéma „cyklus“. Stejně jako např. „nádob“, „cesta“, „centrum – periferie“ atd. patří i „cyklus“ mezi konceptuální (nebo také „představová“) schémata, vyabstrahovaná jako jisté pilíře naší kognitivní výbavy a našeho obrazu světa (srov. Johnson, 1987; Lakoff, 1987). Tato schémata vycházejí ze základní lidské zkušenosti, která je člověku „mírou všech věcí“ – a tou je tělesnost: tělesné prožívání a zakoušení (včetně smyslového), zakotvení v prostoru – a v případě schématu „cyklus“ ovšem rovněž zakotvení v čase (podrobněji viz zde 2.3).

Začátek každé lidské existence je vyvrcholením reprodukčního cyklu. Uspokojivé fungování našeho organismu závisí na interakci celé řady cyklických procesů: střídání bdění se spánkem, tlukot srdce, dýchání, trávení, ženský lunární cyklus... Jsme ovšem také zásadně spjati s přírodními cykly, které jsou dány pravidelně se opakujícími pohyby nebeských těles – zejména Slunce: střídání dne a noci, a konečně cyklus ročních období (srov. Johnson, 1987, s. 119n).

Už malé dítě ví, že život rostlin, zvířat a celé přírody je určován právě probíhajícím ročním obdobím. Na jaře se všechno probouzí, rodí se mláďata, započíná růst rostlin. V dalších fázích vývoje příroda kvete a zraje, dospívá k vrcholu plodivého cyklu, aby posléze došlo k pozvolnému útlumu sil: básníci říkají, že příroda „umírá“ nebo že se „ukládá k spán-

ku“; zima je v našem obrazu světa spjata s odpočinkem a často také se smrtí. Jaro však znamená znovuzrození, vzkříšení – a s podobnou analogií se setkáváme v jarních svátcích a rituálech příslušejících snad všem lidským kulturám.

Ze zmíněného konceptuálního schématu pak vychází též chápání běhu lidského života jako sledu procesů probíhajících během roku v přírodě: mluví se o jaru nebo podzimu života, frazém *babí léto* bývá často vztahován nejen k slunečnému počasí na začátku podzimu, ale i k počátku lidského stárnutí, běžné jsou analogie typu jaro-mládí, zima-stáří a smrt.

S každým ročním obdobím jsou spjaty jako typické určité barvy, respektive barva jediná. S jarem zelená, s létem nejspíše červená, s podzimem žlutá a se zimou „studená“ barva modrá, ale samozřejmě hlavně bílá, barva sněhu.

Zelená je – pro Čechy, ale nejen pro ně – především barvou rostlinnosti, čerstvé trávy a listů, a pokud se mluví o zeleném období roku, míní se jím jaro. Následují období tepla (včetně nepříjemného horka a žáru), zrání, plodů – a také „teplých“ barev: červené a žluté. V létě – v červnu a červenci – dozrávají (červené) jahody a maliny, později žlutoune či zlaté neobilí; ještě později porosty – zejména tráva a listů stromů – usychají: zelená barva se mění v podzimní žlutou. To je poslední stadium růstu, spjaté s opadáváním listů, s „ukládáním přírody k spánku“ – nebo se smrtí. Zima je pro nás obdobím nebarevným, „smutným“ (jednak v kontrastu s tím, co předchází, s barvami léta a podzimu, jednak s následujícím, ve všech kulturách radostně vítaným „zeleným“ jarem). Základ našeho obrazu zimy ovšem představuje bělost sněhu. (A na druhé straně – prototypem bílé barvy je sníh.). Další „studenou“ barvou je pak modrá: *Bílá zima, vodré mrazy, / sněhuláci celí nazí,* napsal F. Hrubín – a znají všechny české děti. *Modrá zima, bílý sníh, / děti v teplých čepicích.*⁶

To vše snad může být odpovědí na otázku I. M. Havla položenou na samém počátku našich úvah. Jako člověk nemůžu nemít prožitek. (Subjektivní) prožitek barvy (tak jako čehokoli jiného) je dán zcela prostě konstantami mého lidství. Jsem člověk – jsoucí ve světě prostřednictvím své tělesnosti a smyslové výbavy (v souvislosti se žlutí je exponován jistě nejen zrak a zraková zkušenost, ale třeba i vnímání chladu a tepla). Dále kdožto člověk vím (lidsky) o zemi, nebesích, slunci, rostlinách, o vodě,

ohni, krvi... A: moje zkušenost je modifikována a spoluutvářena ukotvením v mém (mateřském) společenství – a (mateřském) jazyce. Prostřednictvím „těla, společenství a jazyka“ se mi dává zkušenost horizontu, zkušenost „světa“. Vzpomeňme na Patočku: tělo, společenství, jazyk, svět (srov. Patočka, 1995).

4.2.2 Žlutá v češtině: nejednoznačnosti a ambivalence

Dítě začne rozlišovat barvy – nejdříve červenou a pak brzy zelenou, žlutou a modrou – a dostane do ruky čtyři „hlavní“ pastelky. Prvním dětským obrazkem pak bývá zpravidla žluté sluníčko. To nechť tedy stojí i na počátku těchto úvah o místě žluté barvy v českém obrazu světa. Zejména má-li zde být položena otázka po prototypu této barvy v češtině.

Je tímto prototypem **slunce**, jak to uvádí např. A. Wierzbicka v souvislosti s angličtinou (Wierzbicka, 1999b)? Zdálo by se, že odpověď bude jasně kladná. Ale... Nakreslené slunce je žluté, říkají v debatě o barvách polské a ruské lingvistky, avšak „slunce v jazyce“ je přece daleko častěji zlaté – spojení *žluté slunce* evokuje spíše něco nezvyklého a neblahého, jak ukazuje Tokarski na příkladech z polštiny (Tokarski, 1995, s. 113). A též naše česká zkušenost přitakává. Vzpomeneme si na lidovou i umělou poezii, na pohádky, na nejrůznější kontexty, z nichž vyrůstá náš jazykový obraz světa – a začneme o slunci jako jednoznačném prototypu žluté trochu pochybovat: *Zasviť mi, ty slunko zlaté...*

S čím se tedy v českém jazyce spojuje adjektivum *žlutý*, ne-li (a skutečně ne?) se sluncem? Jaké má vůbec toto adjektivum konotace? Je žlutá veselá, živá, teplá barva (podobná červené), oblíbená dětmi – jak nás to asi napadne na začátku? Slunce, velikonoční kuřátka, pampelišky...? Konotace radosti?

Ovšemže i tuto polohu žlutá má – ale nejen tu. Vždyť, jak píše J. Baleka, žlutá barva, „široce přijímaná pro svůj jas a kladné pocitové a věcné asociace, jež vyvolává, je jen pro pouhých pět procent dospělých oblíbenou barvou“ (Baleka, 1999). Zřejmě tedy ony asociace nebudou pouze pozitivní, jak by se zdálo na první pohled.

Tato kapitola si klade za cíl ukázat, jak se žlutá barva jeví prizmatem jazyka, v našem případě češtiny (a českých textů), jaké místo zaujímá v českém jazykovém obrazu světa.

Pokud jde o vztah tohoto pojednání ke dvěma studiím, jež je tak či onak inspirovaly (srov. Tokarski, 1995; Waszakowa, 2001), je třeba uvést

⁶Srov. Modrá a bílá. In Hrubín, F., Špalíček veršů a pohádek. Praha, 1978, s. 36.

následující: R. Tokarski uvažuje o barvách z hlediska jejich možných prototypů a zkoumá názvy barev v souvislosti s jejich jazykovými a kulturními konotacemi; vychází při tom zejména z novější polské poezie. Sémantiku barevných označení bere v potaz vždy jako součást širokého komplexu významotvorných prostředků celého textu, ukazuje konotační souvislosti pojmenování barev a jejich dosah vzhledem k výstavbě smyslu celku. Přestože by se zdálo, že v nestandardních a silně individualizovaných poetických textech tomu tak nebude, překvapivě se vyjevují právě zde skupiny typických kontextů, které umožňují uchopit sémantiku barevných pojmenování vždy v několika „ohniscích“ – a interpretovat konotace, které se z nich rozbíhají.

Záměrem K. Waszakowé je nalézt – na základě korpusu co nejrůznodějších textů – všechny typy kolokací, v nichž se v polštině může vyskytnout adj. „žlutý“ a jeho deriváty, a na tomto základě – prizmatem toho, „co je žluté“ – pak ukázat z různých stran, prostřednictvím jednotlivých sémantických okruhů, polský jazykový obraz světa. Tento přístup k jazyku a k jazykovému materiálu vychází z premis mezinárodního výzkumu v oblasti srovnávací sémantiky (srov. Grzegorzczkova – Waszakowa, 2000) – a za předpokladu, že taková studie bude provedena i na materiále jiných jazyků, umožňuje dosti detailně získané popisy (a výseky obrazů světa) vzájemně porovnat.

Zde se pokoušíme kombinovat oba přístupy: bližší je nám však ten, který reprezentuje Tokarski. Soupis kolokací – kompatibilní s materiály K. Waszakowé a využitelný v porovnávacím výzkumu – uvádíme v příloze. K textu studie se však příloha váže jen velmi volně (viz též poznámky na konci přílohy). Naším záměrem bylo spíše vystihnout místo žluté barvy v českém obrazu světa ve vzájemné provázanosti a specifické „logice“ toho, co vidíme jako žluté: podat cosi jako fenomeno-logickou analýzu. Inspirací nám byla především zmíněná Tokarského studie – zejména v orientaci na umělecké texty: souhlasíme tu se stanoviskem reprezentovaným lublinskou školou, že totiž umělecké texty jsou pro nálezání souvislostí v jazykovém obrazu světa pramenem velmi vhodným, protože v nich lze nalézt – a z nich interpretovat – konotace a vůbec sémantické souvislosti jinde nepostižitelné (srov. např. básnická přirovnání i jiné obrazy, v nichž jako propojující sémantický prvek figuruje žlut – *ruce tarých žen / žlutší jílu pod rakví* – viz 4.2.4.3). Ukázalo se (jak se samozřejmě dalo předpokládat), že v zásadě se v sémantickém okruhu žluti a žlutých věcí čeština od polštiny příliš neliší; povaha zkoumaných textů jen někde

možná ukázala jako výraznější trochu jiné aspekty než jak je tomu u Tokarského.

Podle frekvence v současné češtině se adjektivum *žlutý* řadí mezi ostatními adjektivy označujícími základní barvy až na **šesté místo**: výrazně je předstihují adjektiva *černý, bílý, červený, zelený* a *modrý*.⁷ Zřídka se žlutá barva vyskytuje rovněž v textech, které podávají svědectví o základech našeho obrazu světa: v lidových písních se s ní setkáme jen velmi ojediněle (srov. Ondřejová, 2000), v příslovích vůbec ne (srov. Koušková, 2000), řídký je rovněž její výskyt v dalších folklorních textech a ve frazeologii: tam, kde se „barevně“ charakterizuje slunce (také však obilí, vlasy apod.), užívá se spíše adjektivum *zlatý*. Ojedinělá je motivace žlutou i v českých zeměpisných jménech (srov. Štěpán, 2004). V básních pro děti z Hrubínova Špalíčku se vyskytuje *žlutá* (na rozdíl od frekventované *zlaté*) jen jedinkrát (*Vezmi žlutou tužku, / namaluj mi hrušku...*).⁸ V češtině tedy stojí *žlutá* mezi základními barvami spíše na jejich periferii než v blízkosti „barevného“ centra.

R. Tokarski uvádí v souvislosti s polštinou dva prototypy žluté barvy – **slunce a podzimní přírodu**: žlut podzimu se pak v některých kontextech jeví jako příznak krásy přírody, zralosti a naplnění, vyvrcholení léta, a jindy naopak jako smutné stáří, umírání, předzvěst konce, příchod zimy. V této souvislosti se pak ukazuje dvojí směr konotací, které jsou přítomny v sémantické struktuře slova – a nutno dodat, že v současné polštině (a ostatně i v češtině) jsou negativní konotace silnější než ty pozitivní (srov. Tokarski, 1995, s. 106n). To souvisí jistě i s dalším sémantickým okruhem, do něž žlutá vstupuje jako jednoznačně negativní charakteristika, a to je člověk – zbarvení (zejména) jeho pleti v souvislosti s nedobrym stavem fyzickým či psychickým, tj. s nemocí, utrpením, smrtí, emocemi jako je závist apod. (o tom, že výše uvedené skutečnosti platí více či méně i v češtině, pojednáváme níže a v příloze).

⁷ Za údaje o frekvenci pojmenování základních barev v současné češtině (z února 2000) děkujeme PhDr. Věře Schmiedtové. Následující čísla udávají frekvenci „barevných“ adjektiv v textech obsažených v Českém národním korpusu SYN 2000 (čísla byla zakroužlena a jsou udána v tisících): černý – 26,6; bílý – 21,6; červený – 10,6; zelený – 9,7; modrý – 8,2; žlutý – 4,5; růžový – 2,9; šedý – 2,1 (šedivý – 1,8); hnědý – 2,1. (Informace o Českém národním korpusu viz Koček – Kopřivová – Kučera, 2000.)

⁸ Srov. Malíš. In Hrubín, F., Špalíček veršů a pohádek. Praha, 1978, s. 12.

Nelze tu nepřipomenout, že takto či podobně ambivalentní, kontextově proměnlivé konotace provázejí každou barvu. Zelená je v našem obraze světa nejen svěží jarní příroda, ale třeba i zkažená uzenina nebo člověk sužovaný nevolností (srov. Vaňková, 2003c; též zde 4.2.1). Červená je sice barvou života, zdraví, radosti, lásky a citů vůbec – avšak též těch, které vnímáme jako nežádoucí: agresivity, vzteku, bojovnosti a toho, co s nimi souvisí: boje, násilí, zranění, krveprolití. I modrá (která je *dobrá*, jak se zpívá v jedné české populární písničce) má svou negativní polohu: klid, dálka, duchovnost a (emocionální) distance mohou být vnímány i jako nepřijemný „chlad“ (oproti „žáru lásky“, „teplu vzájemné lidské blízkosti“ apod.).⁹ I se žlutou je to tedy podobné – a nikoli pouze v polštině. V následujících řádcích bude tedy řeč nejen o žlutých kuřátkách, žluťoučké bábovce nebo louce plné pampelišek – ale i o žlutých zubech, žlutých nebožtících, o závistí a o tom, že *smutek je žlutý a šestícípý jako Davidova hvězda*.¹⁰

4.2.3 Žlutá: etymologie, motivační souvislosti, deriváty

Název žluté barvy je všeslovanský. Jak české i slovenské *žlutý*, tak polské *żółty*, ruské *жёлтый*, srbské a chorvatské *žlt* (a též litevské *geltas* a lotyšské *dzeltens*) nají původ v indoevropském základu **ghel-* (s významem „svítit; zelený, žlutý, zlatý“); od téhož základu jako *žlutý* tedy pocházejí i adjektiva *zelený* *zlatý*, přítomná rovněž ve všech slovanských jazycích. O významových ouvislostech *žluté* a *zelené*, stejně jako *žluté* barvy a *zlata* tu bude ještě řeč.

Etymologický slovník (srov. Rejzek, 2001) zde ovšem odkazuje také : substantivu *žluč*, rovněž všeslovanskému (a navíc s korespondencemi něm. *Galle*, angl. *Gall* a řec. *chólos*, *cholé* – vzpomeňme tu na *cholerika*), říp. i ke slovesu *žluknout*.

Srov. Tokarski (1995, s. 130n). V názvu kapitoly o modré se zde objevují slova *od dokonlosti k chladu a rezignaci*. V souvislosti se žlutou barvou je zde pro nás zajímavé, že Tokarski cituje ta místa z Goethovy *Nauky o barvách*, kde se dává do protikladu k modré právě žlutá – tak jako žlutá barva obsahuje „světlo“, modrá s sebou nese „tmu“, temnost. Žlutá charakterizuje podnět, modrá klid; žlutá teplo (nebo horko) – modrá chlad (nebo stín). Místnost vymalovaná modře působí prostorněji, ale neútluně a chladně. Modré sklo působí, že věci přes ně viděné vypadají smutně. Tolik Goethe – a Tokarski.

Tato věta se prolíná jako leitmotiv celou knihou L. Fukse *Mí černovlasí bratři* (Praha, 1991): jejími hrdiny jsou vypravěčovi židovští spolužáci z gymnázia v době II. světové války.

Žluč je žlutozelený tekutý a hořký výměšek jater. Nemoci související s játry a žlučníkem se mohou projevovat právě žlutým zbarvením pleti obličej, nažloutlými očními bělmy apod. Odtud ostatně i název nemoci *žloutenka*.¹¹ Je zde už dobře patrná souvislost, o níž bude řeč dále: konotace žluté jako barvy (a příznaku) nemoci, stáří a smrti – i negativních emocí jako je závist, žárlivost, nenávisť apod. V našem obraze světa znamená tedy žluč nejen onen výměšek jater, ale i „žlučovitost“ – zlobu, jíž je člověk naplněn: žluč je synonymem negativních emocionálních stavů. *Žlučovitý* člověk je často *žlutý*, alespoň v (českém) jazyce (ale nejen v něm). V těle, pod kůží se mu rozlévá žluč...

Tolik tedy k etymologickým a motivačním souvislostem adjektiva *žlutý*.

K frekventovaným *derivátům* patří substantiva *žluť* („žluté zbarvení“ – *žluť pampelišek*; *kanárková žluť* – ale i ve významu konkrétním „barevná substance“: *kadmiová, zinková, chromová žluť*) a *žlutost* (pouze ve významu „žluté zbarvení“, např. *žlutost/žluť pleti*), dále adjektiva vyjadřující menší míru vlastnosti *žlutavý*, *nažloutlý* a expresivní deminutiva s konotací příjemnosti *žluťoučký*, *žluťounký*. Zcela systémově tvořeno, stejně jako výše uvedené deriváty, je také adverbium *žlutě*. Typické formanty i významy mají rovněž slovesa vyjadřující změnu stavu *žloutnout* / *zežloutnout* („stávat / stát se žlutým“ – např. *listí žloutne, zežloutne*), *zažloutnout* (a pak i deverbativum *zažloutlý* – *zažloutlé fotografie, pergameny, prsty kuřáka...*), a sloveso udělování vlastnosti *žlutit* („činit žlutým, barvit nažluto“).

Žlutým zbarvením jsou motivovány názvy některých (přírodních) objektů. Jde zejména o žlutě zbarvený střed vejce – *žloutek* (oproti *bílku*). Mezi názvy motýlů, která tvoříme sufixem *-ásek*, má své místo (vedle *běláčka* nebo *modráčka*) i *žlutásek*. *Žluták* je „živočich vyznačující se žlutou barvou“, dle SSJČ např. *kuň se žlutavou srstí*. Často jde o vyjádření expresivní,¹² které může být podle SSJČ též označením „člověka žluté barvy pleti“ nebo také o „člena tzv. žlutých odborů“, někdejší (hanlivě nazýva-

¹¹ Jen jako zajímavost k těsné významové blízkosti žluté a zlaté barvy ve starších dobách můžeme uvést, že naši předkové označovali žloutenku deriváty *zlátenice, zlátenka, pozlátka* apod. a léčili ji *podle zásady „podobné léčí podobným“ žlutými hmotami (rostlinami žluté kvetoucími, žlutým voskem, jantarem, topasem aj.)*, *zvlášť zlatem, totiž hleděním do zlatého kalicha nebo na zlatý koflík, prsten nebo řetízek* (srov. Machek, 1957/1971/1997).

¹² Např. srov. „zápornou postavu“ – zlého kocoura Žlutáka (pojmenovaného podle barvy srsti) ze známé dětské knihy Jos. Koláře *Z deníku kocoura Modroočka*, Praha, 1968.

né) organizace stávkokazů. *Žluták* (či expresivní, kladně zabarvený *žlutáček*) je ovšem připraven značit podle potřeby a situace leccos – nejen, jak praví slovníky dále, „žluté květiny“ nebo „zlaté mince“ (obvykleji *zlatáky*): třeba „žlutý kabát“, „žlutého papouška“ mezi papoušky jiných barev apod.: slovtvorný význam tu není přesně lexikálně obsazen. Výrazy *žlutka*, *žlutnice* nebo *žlutice* se označuje „cihlářská hlína žluté barvy“, přičemž *žlutka* je podle SSJČ též „jihočeské plemeno hovězího dobytka žlutě zbarvené“ – a také lidové označení „hrušky se žlutými plody“, zatímco závez *žlutnice* se dále používá pro označení „drobné byliny se žlutými květy“ (*Blackstonia* – *žlutnice prorostlá*). Ve všech těchto případech však jde o slova, která nejsou přítomna ve slovní zásobě většiny současných Čechů ani pasivně, ovšem s výjimkou frekventovaného *žlutku* a motýla *žlutáka*. Jsou však využitelná jako ad hoc zvolené, většinou expresivní označení nejrůznějších předmětů, jejichž výrazným znakem je žlutá barva.

2.4 Co je v češtině žluté: sémantická centra, kolokace a konotace

2.4.1 Slunce: světlo, teplo, zlato, zář

Ude kolem čerstvá zeleň všech odstínů. A najednou zářivě žluté pole ohnice. Zas zabolely i. Nedokážu zastavit pole zlata, prchajícího vzad. Jak si uchovat v paměti ten pohled, tu mentku krásy, když autobus ujíždí? Obrátím se na Václava s úpěnlivou dotěrnou otázkou: „Jak bys zachytil žlutost toho lánu?“ – „Roztavené slunce.“

(J. Hošek)¹³

Přece jen tedy **slunce**.

Začněme však trochu šířeji: u (jeho) světla, jak to dělají v souvislosti se žlutou barvou i slovníky symbolů a nejrůznější pojednání o barvách. Takový začátek ostatně vyplývá z logiky věci. Světlo je nezbytnou podmínkou toho, aby barvy „byly vidět“ (srov. Vaňková, 2001b). Konkrétně je tu ještě jeden důvod – etymologický: o dávných souvislostech znamů „svítit“ a „žlutý“ jsme se zmínili už v 4.2.3

Má však nějakou barvu světlo samo? V naší běžné zkušenosti, v našem jazyce... Dotážíme-li se na barvu světla několika běžných mluvčích, do-

Hošek, J., *Cesta z Valdic do Hradce Králové. Předmluva k výboru z poezie V. Renče* (duben větru, Praha, 1994, s. 9; viz též zde 4.1.2.

čekáme se odpovědí: Je průhledné – je oslňující, takže nic nevidíme – nemá barvu – je bílé (*bílý den*)... Nejčastěji je však pro nás právě žluté, ať už ho spojujeme se světlem slunečním – a s jeho teplem, anebo s jinými zdroji – ohněm, svíčkou, žárovkou, lampou, lustrem. Když tyto předměty chceme nakreslit (včetně slunce, měsíce a hvězd), víme od dětství, že bude nejhodnější zvolit žlutou. Právě tak to ostatně dělají i malíři.

Jak je to však v jazyce? Pokud nejde o kontexty umělecké literatury nebo o zvláštní případy, nestává se, že bychom měli potřebu užívat konstrukcí typu: *žlutý plamen svíčky*; *lustr se rozsvítil žlutě*; *žluté sluneční světlo* apod.: za normálních okolností jde totiž o redundantní informaci. Jaké jiné by tyto objekty byly než takové, jaké světlo, slunce, plamen svíčky apod. obvykle bývají? – Jde tedy v případě světla o tzv. „objekt bezbarvý“, jak o nich píše Rachilina (preprint), o objekt s fixovaným zbarvením? Jehož barvu jazyk (a člověk) obvykle ignoruje, protože ji reflektovat nepotřebuje? Snad ano.

Sémantická **spjatost žluté barvy se světlem, září, jasem, sluncem** se však velmi dobře vyjevuje v oblasti uměleckých textů. Tam se se žlutým plamenem svíčky můžeme setkat docela dobře. Ale nejen to: často tu nacházíme kontexty, v nichž se spojitost „žlutá – světlo, zářit, planout“ ukazuje velmi plasticky, zejména v metaforických vyjádřeních: *snad jen vysoké svíčky divizen planou tak zářivou žlutí*. Nebo: *na její sukni zářila žlut jak sluneční prach*. Pro příklad se můžeme vrátit také k mottu této podkapitolky, kde je *zářivě žluté pole ohnice* vystiženo básnickým příměrem *roztavené slunce*. Žlutá však „září“ i jinde, např. v novinové zprávě ze sportu: *Tenistka nastoupila do zápasu se žlutě zářící novou reklamou na rukávě*.¹⁴

Nalezli bychom také mnoho svědectví významové příbuznosti žluté barvy se **zlatou** (a zlatem vůbec): zlatá zastupuje žlutou v případech, kde má být zdůrazněn právě sémantický prvek lesku, vnější podobnosti zlatému kovu, současně je však většinou přítomno i výrazně pozitivní hodnocení označovaného předmětu.¹⁵ Zlaté je to, co je krásně žluté. Typická

¹⁴ Citace bez uvedení zdroje pocházejí z Českého národního korpusu SYN 2000.

¹⁵ Adjektivum *zlatý* (podobně jako substantivum *zlato*, *zlatíčko*) se užívá rovněž ve významu „drahý, milý (člověk)“. V našem obrazu světa je „zlatost“ (vztahovaná často k „žlutým“ předmětům) provázána celým komplexem pozitivních konotací, vycházejících jak z vnějších atributů zlata (vzhled – lesk, krása), tak z jeho vzácnosti jakožto drahého kovu, symbolu bohatství. Srov. opět básně pro děti: *Táhle, milý táto, / je to právě zlato: / zlaté slunce, zlaté léto, / zlaté zrní na řešeto, / zlatý táta, zlatá máma, / zlaté těsto pod rukama!* (srov. *Pravé zlato*. In Hrubín, F., cit. op., s. 20).

jsou v tomto ohledu zejména spojení *zlaté slunce*; *zlaté obilí*; *zlaté vlasy* - a o významovém rozdílu např. mezi zlatými a žlutými vlasy není na tomto místě třeba mluvit (srov. např. Tokarski, 1995, s. 115). Zlatou tedy můžeme v těchto spojeních chápat (a nejen v češtině) jako sémanticky poněkud modifikovanou žlutou.

Na rozdíl od nejsvětější, „studené“ barvy bílé - barvy sněhu (srov. konotace čistoty, avšak někdy až sterility a neosobnosti) - je (druhá nejsvětější základní barva) žlutá výrazně „teplou“ barvou. Tím se blíží k červené - která je pak v tomto smyslu ještě přesněji „horká“: v souvislosti s červenou se ostatně hovoří o dvou možných prototypch - krvi a ohni (srov. zde 4.1.2.5). Oheň a jeho plameny, plamínky a jiskry se však nezdáka objevují i ve spojení se žlutou barvou (srov. Příloha, bod 6.6): a jeho souvislost se sluncem - vyzařováním, světlem, teplem, energií - je i v jazyce (a jeho textech) nesporná. Stejně jako etymologické vztahy mezi slovy označujícími žlut, zlato a (sluneční) světlo.

4.2.4.2 Žlutá v přírodě: podzim, zralost, umírání (Už ne zelená...)

*Vysoká obloha v září,
do jasu hluboké stíny,
zlatá žlutá prokvívá tmavá
zelená ticha doubraviny,
ako když šediví hlava.*

*Slunce i září i chladí,
země se shlíží v nebi.
Vy, kdož jste kvetli mladí,
bezně mužněli zemí,
žili jste - teď jste už chleby.*

(A. Sova)¹⁶

Sovova báseň je obrazem časného podzimu. Významné místo v něm zaujímá - vedle slunce, které *i září, i chladí*, právě *zlatá žlutá: prokvívající* ještě

Sova, A., Vysoká obloha v září. In Sova, A., Když ona přišla na můj sad. Ed. A. Stich. Praha, 1987, s. 217.

přítomnou zelení. Po „květu“ a „zrání“ přichází období „chlebu“. To vše je prostoupeno řadou odkazů k podzimu lidskému, ke stavu dozrání a počátku stárnutí: *prokvívání zeleně zlatou žlutí* je připodobněno *šedivění hlavy*.

Takové zobrazení podzimu - jeho scenerie, rekvizit i atributů (s exponováním žluté barvy) - je vcelku typické. Jen ladění (a: komplex konotací, vyvolaných použitými sémantickými prostředky) se může značně lišit. Někde (jako zde u Sovy) bývá akcentována krása podzimu, snad nostalgická, ale provázená pocity dozrání, naplnění, splnění úkolu (*teď už jste chleby*). Tato podzimní žlut je *zlatá*. (A jako taková snad může konkurovat „zeleným“ příslibům a nadějím jara v přírodě anebo lidského mládí.)

Jindy je podzimní žlut včleněna do komplexu konotací vzbuzujících jednoznačně negativní prožitky. V takové poloze se pohybuje následující Nerudova báseň. V jejím centru stojí lyrický hrdina, který zatoužil vyjet z města do přírody - čeká ho však zklamání a otřes:

*Tak nač jsem vyjel!? - Slunce plá,
však po paprscích spává rmut.
Na vodě vráska líná,
po stromech všude, všude žlut,
a z trávníku čpí hlína.*

*Zde lávka. Vyndám zrcátko -
ne, ne - leť ke všem čertům jen!
Již o strom sklo se drtí -
což vyjel jsem si z města ven
zřít toaletu smrti?*

(J. Neruda)¹⁷

V neutěšené podzimní scenerii - s ospalým sluncem, se žlutými stromy, „vráskami“ na vodě a pachem hlíny - hrdina „jako v zrcadle“ spatruje i příchod svého vlastního stáří a umírání. *Toaletu smrti* je žlutá. (Sem by *zlatá žlutá* přinesla konotace zcela odlišné.)

¹⁷ Neruda, J., č. 10 z cyklu Podzimní (Prosté motivy). In *Knihy básní*. Praha, 1998, s. 397.

Také v povídce *Čtyry doby* od B. Němcové provází rmutné, beznadějně období v životě ženy příchod zimy a opadávající žluté listí: *Nebe je šedé; krajina pokryta sněhem a ze stromů žlutý list, jeden po druhém, – jako naděje zklamaného srdce – opadá viz zde 4.3.*¹⁸

4.2.4.3 Žlutá a člověk: nemoc, stáří, „zlé vášně“ a smrt (Už ne růžová, už ne červená, už ne mladá, už ne krásná, už ne živá...)

*Stárnete, dámy! Četných vašich vrásek
dnes bílým pudrem nelze zakrýti,
váš zimní úsměv žlutých, zvadlých krásek
dnes nedovede nás už zvábiti.*

(J. S. Machar)¹⁹

*A přijel jsem a zřel – se žlutou lící
bez dechu tělo v černé rakvi spící,
na čele rozestřen tkvěl hrobu divný chlad
i oči spaly žitím unaveny...*

(Emanuel z Čenkova)²⁰

Zatímco žluť spojená s podzimní přírodou může mít jak negativní, tak pozitivní konotace (bývá *zlatá*, barvy podzimu jsou často prezentovány jako krásné), je žlutá ve spojení s člověkem (resp. se zbarvením jeho plei) vždy provázena konotacemi tísně a smutku. Jak jinak – jde-li o kontexty nemoci, stáří, a dokonce smrti (podrobně viz zde 4.1.3).

Macharův obraz (ženského) stárnutí a stáří je utvářen atributy, jako jsou (skrývané) vrásky a žlutost pleti; nemůžeme si nevšimnout též poukazů ke „stárnutí“ přírody: *žluté krásky* jsou *zvadlé*, jejich úsměv je *zimní*.

Atributů zbarvení pleti využívá J. Neruda při personifikaci nebeských těles v *Písničkách kosmických*: žlutá je tu spjata jednoznačně se stářím. Když charakterizuje hvězdy jakožto lidi různých typů a různého věku,

Němcová, B., *Čtyry doby*. In *Dílo B. Němcové IV*. Praha, 1928.

Machar, J. S., *Poezii a lásce*. In Machar, J. S., *Pravdy znak*. Ed. B. Svozil. Praha, 1982, s. 28.

Emanuel z Čenkova, *Za dnů lásky*. In *Rok na samotě*. Básně Emanuela ryt. z Čenkova. Praha, 1894, bez str.

ukazuje *panenky růžově planoucí, / mládence hledů zbrklých, / roj mužů světa klidného, / roj babič žlutě scvrklých*.²¹ Žlut připsuje mezi jinými atributy stáří také Jupiterovi: *Jupiter také už zvadlý kmet, / pleť jeho žlutě tak září, / ledové ruce, líný chod, / široké vrásky ve tváři...*²²

V Halasově skladbě *Staré ženy* se nalézá obraz *ruce starých žen / žlutší jílu pod rakví*,²³ který propojuje a zvrstvuje sémantické okruhy „žluté ruce“ (stáří / smrt) – „žlutý jíl“ (smrt) – „rakev“ (smrt).

Ano, i obraz mrtvých doplňuje v poezii i beletrii nápadně často právě žlutá barva. Vedle výše uvedené básně Emanuela z Čenkova, kde je *žlutá líc* v jedné rovině s *tělem spícím v černé rakvi* a s *chladem hrobu*, můžeme připomenout Halasův verš ze *Smrti naší paní Nebožka spí* *Je žlutá zděravělá*,²⁴ a konečně i známou personifikovanou smrt z *Balady dětské* J. Nerudy, která si přichází pro dítě v dětské podobě: *Malá Smrtka, sama dítě, / na hlavičce věnec bílý / ve košilce drobné tílko ... A ty ruce jako hůlky, / žluté jako z vosku čilko, / místo očí modré důlky...*²⁵

Jiný typ personifikace představuje báseň Z. Kaprála: *Ty žlutá Smrti, lebko mongolská / dohola ostříhaná, dáble Východu...*, kde má smrt podobu příslušnice „žlutého“ plamene.²⁶

Již bylo řečeno, že žluť (pleti) má často konotovat také **negativní lidské emoce**, jako je zloba, nenávisť, závist či žárlivost (připomeňme znovu významovou propojenost se *žlučí*). Typická ukázka pochází z pohádky B. Němcové o zlé matce, která žárlila na krásu své dorůstající dcery: *Děvče bylo denně hezčí a hezčí, a paní Kačenky bílá pleť žlučí žlutla jako podmánsníček. Div se nezbláznila!*²⁷

V uvedené souvislosti připomeňme i kulturně dané významy spjaté s barvami (podobně jako třeba s rostlinami v květomluvě). Zelená znamená naději, červená lásku a žlutá – žárlivost, závist, faleš apod., nebo můžeme říci s Nerudou – *zlé vášně*. Báseň ze *Hřbitovního kvítí* vrcholí právě slokou o *zažloutlém bejlí hnušném*, a toto expresivní vyjádření mluví za všechno:

²¹ Neruda, J., *Písň kosmické (5)*. In Neruda, J. *Knihy básní*. Praha, 1998, s. 275.

²² Neruda, J., *Písň kosmické (11)*. In Neruda, J. *Knihy básní*. Praha, 1998, s. 284.

²³ Halas, F., *Staré ženy*. In Halas, F. *Básnické dílo*. Praha, 1978, s. 162.

²⁴ Halas, F., *Smrt naší paní*. In Halas, F. *Básnické dílo*. Praha, 1978, s. 263.

²⁵ Neruda, J., *Balada dětská*. In Neruda, J. *Knihy básní*. Praha, 1998, s. 322.

²⁶ Kaprál, Z., *Pohřeb*. In Kaprál, Z. *Růžová cesta*. Brno, 1998, s. 56.

²⁷ Němcová, B., *Zlá matka*. In Němcová, B., *Národní báchorky a pověsti II*. Praha, 1950, s. 111.

*Zelená se tráva po hřbitově.
Snad ji nasilo zde ptactvo zpěvné?
Vaděje spíš že to pohrobené
ase vzešly, by snad bylo zjevné.*

*Červená se kvítí po hřbitově.
nad ho sázela zde lidská ruka?
A spíš myslím, že to pohrobená
laska jest i její drahá muka.*

*Čak i zažloutlé zde bejlí hnusné
rodila v bolu země pustá, -
ta podoba zlých vášní jistě,
z tvých prsou, bratře, nevyrůstá.²⁸*

Žlutá barva obvykle nenese v obecně známé symbolice barev pozitivní znamy: a to se netýká jen českého světa. Souvisí s tím zřejmě i obecně řílené chápání žluté jako barvy **hanby a vyobcování** jistých skupin lidí ze lušné“ společnosti. Ve středověku byla žlutá barvou žebráků, prostitutek a též malomocných. Vzpomeňme také neblaze proslulé znamení Židů II. světové války - žlutou hvězdu nošenou na kabátě (viz příloha).

2.4.4 Žlutá a věci (Už ne bílá...)

okruhu věcí - artefaktů - nacházíme malou skupinu zvláštních designů adjektiva *žlutý* (a ještě častěji derivátů *žloutnout / zažloutnout a zažloutlý*). : o věci, které nenesly žlutou barvu vždy, ale nabyly jí výsledkem určité proměny. Když byly nové, byly bílé. Jde zejména o **papír a věci z něj obené** - (staré) knihy, časopisy, fotografie a dokumenty: *Ve ztichlých kánách shlížely s drátěných věšáků časopisy, ... třepotaly se v průvanu a žloutly, aniž do někdo nahlédl.* - Podobně jako v souvislosti s člověkem tu má žlutost realizovat, že jde o dokumenty stárnoucí nebo staré; někdy je dokonce dena do hry jako metonymie konstatování, že určitý člověk je relativně dost starý: to když např. novinář píše o *žloutnoucím rodném listu* sportkyne v souvislosti s její nepřilíš dobrou kondicí.

²⁸ Neruda, J., Hřbitovní kvítí (úvodní básně bez číslování). In Neruda, J. *Knihy básní*. Praha, 1998, s. 10.

Původně bílé, a v důsledku plynutí času nebo špatné údržby žluté nebo zažloutlé mohou být také některé **textilní výrobky** - záclony, prádlo apod. Věkem žloutne např. také slonovina a nedostatečná péče způsobuje (rovněž nežádoucí) žlutost zubů.

Tolik o žluté jako o **barvě proměny k horšímu**.

4.2.4.5 A co je ještě žluté?

Žluté „pozitivně“, hezky? Jako slunce? (Tedy s vazbou k onomu prvnímu sémantickému centru?)

Květy žlutě kvetoucích rostlin: pampelišek, řepky, ohnice, slunečnic - a plochy jimi pokryté: pole, louky, zahrady.

Ovoce - většinou šťavnaté a vzbuzující chuť svým lákavým vzhledem: žlutoučké hrušky, jablka, slívy. Vejce - a to, co vejce (hodně vajec!) obsahují: buchtičky, („domácí“) nudle, knedlíky, velikonoční mazanec (... s *červenými vejci, žlutými mazanci*)... To všechno bývá nejen *žluté*, ale *žlutoučké*.

Stejně jako kuřátka, housata, káčata (rovněž vylíhla z vajec!). Typicky žlutý je kanárek (srov. označení odstínu *kanárkové žlutý*). Žluté jsou půlměsíčky za krkem užovky - jako její poznávací znamení. Žlutý je písek, hlína a jíl. Vosa a motýl *žlutásek*. A ještě mnoho jiného má v našem (jazykovém) obrazu světa vlastnost, kterou vnímáme jako žluť a označujeme slovem *žlutý*. Doložené kolokace v jednotlivých sémantických okruzích ostatně podrobně ukazuje příloha. Včetně žluté karty ve fotbalu, žlutého anděla i žluté limonády, na kterou si dnešní dvacetiletí Češi už asi nepamatují.

4.2.5 Závěr: sémantika adjektiva *žlutý* a jeho derivátů

1. mající barvu **slunce** a slunečního **světla**, jasu (*zlatá*)
  2. mající „**barvu proměny**“ objektu, dané průběhem časového cyklu (chápané nejčastěji jako „proměna k horšímu“): rostliny, lidé (a některé věci) žloutnou, když jsou za vrcholem svého života; žlutá reprezentuje čas dozrání - a čas po dozrání. Prototypem takového období je **podzim** v přírodě. V této významové souvislosti jsou frekventované vedle adjektiva *žlutý* i jeho deriváty - slovesa změny stavu *žloutnout; zežloutnout; zažloutnout* a adjektiva od nich tvořená - *žloutnoucí; zežloutlý; zažloutlý*, dále adj. označující menší míru vlastnosti *žlutavý; nažloutlý*
- 2A **zelená** (svěží, mladá, krásná) **rostlina / příroda** usychá, vadne, „umírá“ - nabývá žlutého zabarvení (typické pro období podzimu) - může mít konotace pozitivní i negativní

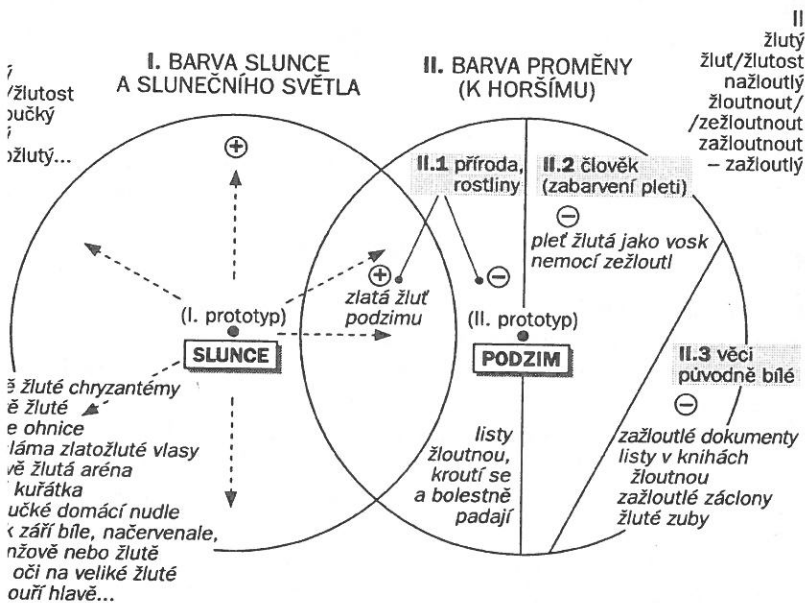

2B **červenolící / růžolící** (mladý, zdravý, krásný) **člověk** stárne, je sužován chorobou, umírá, „vadne“: nabývá žlutého zabarvení – konotace pouze negativní

2C **bílé věci** (z papíru, textilu, též zuby, slonovina apod.) působením času, stárnutím, špatnou údržbou apod. nabývají žlutého zabarvení – konotace jsou negativní

Tato sémantická centra (z nichž pak vycházejí možnosti četných výškových modifikací ve spojení s různými designáty a v rozličných kontextech) jsou spolu v našem obrazu světa vnitřně propojena – tak, jak tomu souvisí „slunce“ a „podzim“, příp. „podzim v přírodě“ a „podzim lidského života“. (Konotacemi bývají spojeny celky 1. a 2A. – spíše pozitivní, 2A a 2B, příp. i 1, 2A a 2B – vždy negativní.)

V češtině tedy fungují v souvislosti se žlutou barvou **dva prototypy** (širší a užší), v souvislosti svých četných konotací, jak jsme výše ukázali): **slunce** – a **podzim v přírodě** (srov. též Tokarski, 1995, s. 106, a zde 4.2.2).

české znázornění sémantiky adj. žlutý

Příloha:

Sémantická struktura českého lexému žlutý a jeho derivátů – kognitivní modely jednotlivých sémantických okruhů

I. Sémantický okruh „příroda – svět rostlin“

Designáty:

- 1.1 Rostliny, jejichž květy mají žlutou barvu (*žluté pampelišky, blatouchy, ohnice; řepka olejka; slunečnice; v kostele bylo plno jasně žlutých chryzantém*) – pak též metonymicky plochy porostlé rostlinami s kvetoucími žlutými květy – pole, louky (*zářivě žluté pole ohnice; žlutost toho lánu byla oslepující*)
- 1.2 Výhonky některých dřevin, proutí (*žluté proutí vrby; metaforicky odřeli jsme vrbám žluté vlasy*), dřevo (*bylo slyšet z ticha žluté bzučící dřevo, jak se rozesyhá*)
- 1.3 Některé houby (*barvy lišky obecně zná každý houbař – žloutkově žlutá, oranžově žlutá, jen občas světlejší; kuřátka žlutá – Ramaria flava*)
- 1.4 Plody některých druhů ovoce či zeleniny (*červené, žluté a zelené papriky; nakrájíme i červenou a i žlutou cibuli; žluté a červené maliny; žluté melouny*)
- 1.5 Zralé plody ovoce nebo zeleniny (*jablka byla vždy čerstvá, žlutá, jejich dužina byla šťavnatá; zralé banány jsou žluté nebo žlutohnědé; chromově žluté tykve; v polích se už začínala nalévat kukuřice, hněd jejich hedvábných a střípovitých klasů vybledala do máslové žluti; hrušeň je hustě obsypána žlutými hruštičkami; nesla sítku s ostré žlutými citrony*)
- 1.6 Přezrálé plody (*přezrálé žluté okurky leda tak na semeno*)
- 1.7 Dozrálé obilí, sláma, zrní (konkuruje adjektivum *zlatý*); to, co je ve fázi zralosti suché (*dozrávající obilí zažloutlo; vítr zachová tam žity žlutými; jak sláma zlatožluté vlasy; zelený a žlutý hrách; tmavě zelené listy tabáku zažloutatí počnám*)
- 1.8 Rostliny v konečné fázi růstu, často suché, usychající, vadnoucí či zvadlé (již ne zelené)
  - 1.8.1 Rostliny a porosty v době podzimu – zejména (opadávající) listy stromů (*listí stromů se zbarvuje žlutě, červeně a nakonec hněd; listí pomalu opadá a je žluté jako já, který jsem děsivý*); i metonymicky: listnatý les, park, krajina, zahrada apod. (*krajina s rozhozeným zlatem, žlutěmi, umírající zelení; zas žloutne zem a stromy svlíkají listí*); (podzimní nebo loňská) tráva (*my radujem se z toho, i když třeba tráva žloutne po létě; žloutne tráva, je čas draků; byl povadlý a žlutý jako loňská tráva*)
  - 1.8.2 Rostliny staré, strádající nebo změněné chorobou (*stromům předčasně žloutne listí, opadá a; u borovice se objevuje žloutnutí jehlic a nekróza kůry vyvolaná houbovou infekcí; žloutnutí starších jehlic normálním stárnutím, u mladších jehlic působením stresu; hrdé vějíře listů žloutnou, krouží se a bolestně padají*)

- 1.8.3 Porosty v (letním nebo poledním) vedru a suchu (*už louky žluté leží v střepích* – z básně F. Hrubína *Země po polednách*, o dusnu, vedru a suchu před bouří; *žárem země puká, žalem srdce naše* – z básně Z. Kaprála *Žlutí*)

2. Sémantický okruh „člověk“

Designáty:

- 2.1 Příslušníci jednoho z lidských plemen, rozlišovaných na základě pigmentace kůže – (*lidé z jejich kmene byli žlutí a měli šikmé oči; černoši, běloši, žlutí i Indiáni* (časté v podobných výčtech ve smyslu „všichni lidé na světě“); *žlutí mě zajali a odvedli k veliteli; obavy před politickou nadvoládou žlutého plemene*; metonymicky např. *uliv Japonska, nazývaný tehdejší tis-kem „žluté nebezpečí“*)
- 2.2 Tvář, obličej, pleť, příp. ruce, časté je metaforické přenesení na celého člověka. Žlutá barva (ještě výrazněji než bledost) tu je příznakem špatného fyzického a/nebo psychického stavu člověka. Signalizuje: nemoc, smrt, stáří, únavu apod. (*byl vyhublý a popelavý a žlutý jako loňská tráva; tam ležel mrtvý děd a byl žlutý a vychrtlý; byla pod pudrem celá žlutá; pleť měla žlutou jako vosk a namodralé rty; ruce starých žen/žlutší jílu pod rakví*) negativní emocionální stavy – trápení, závist, žárlivost, nenávisť, zloba, lakota, faleš (*paní Kačenky bílá pleť žlučí žloutla jako podmásniček; byla od nenávisti žlutá jako uschlej dubovej list; duše hřešila příliš, je scvrklá zástím, závistí je žlutá; paní správcová zlostí ze žloutla, ta žlučí pukne*) – často v souvislosti se žlučí
- 2.3 Zuby, prsty, nehty, oční bělmo aj. – žlutá barva je příznakem nedostatečné péče či špatného životního stylu – často v souvislosti s kuřáky (*rozesmál se zkaženými žlutými zuby; zažloutlé prsty kuřáků; bílý knír měl výjimečně docela čistý, vymytý od tabákové žlutí; je to stará čarodějnice a drápy má žluté jako notorický kuřák*) nebo příznakem choroby (*bělmo začalo nabírat špinavě žlutou barvu; jazyk je potažen žlutě s hořkou chutí*) apod.
- 2.4 Vlasy, řídce i vousy (*jak sláma žluté vlasy; drsná žlut, co nosíš ve vlasech; měl dlouhé vlasy a žlutou bradku a cítil se jako umělec*)
- 2.5 Části organismu nebo chemické látky v těle – v lékařské terminologii (*žlutá skvrna; žluté tělísko; žlutá krevní sůl*)
- 2.6 Tělesné výměšky, výkaly, moč – skvrny od nich (*výtok bělavý, žlutý, někdy s příměsí krve; uniformy měly sukně žluté jako lejno; vyraší do špičky žluté hlavíčky hnisu; špinavé spodky, docela v rozkroku močí žluté*)
- 2.7 Nemoci (*žlutá horečka; žlutá zimnice; žloutenka; žlutá atrofie jaterní*)

3. Sémantický okruh „svět živočichů“

Designáty:

3.1 Zvířata

- 3.1.1 Některé druhy zvířat, nejčastěji pes (*Žlutý pes* – název známé české rockové skupiny; *žlutá doga; zavolá jejich žlutou čubičku; vyňala žlutého pejska zabaleného pečlivě; kocour Žluták; jednobarevní jezevčáci jsou červení, červenožlutí a žlutí; v poledne se k řece přicházejí napít žlutí lvi*)
- 3.1.2 Části zvířecího těla – oči (zejména kočičí – *znala kočku s licoměrnými, žlutými očima; nade mnou žluté oči na veliké žluté kocouří hlavě; koza otočila žluté zřítelnice k oknům*), zuby (*žluté tesáky příšery; lvice na ně vycenila svoje žluté zuby*), srst, chlupy (*jest to pes starý, poloslepy, žluté prašivé srsti; kolem byly chuchvalce žlutých psích chlupů*); významné atributy některých živočichů (*po pěšině... se pohybuje užovka, žluté měsíce za její hlavičkou vyhlížejí Jirku*)

3.2 Ptáci

- 3.2.1 Některé druhy, zejména kanárek – srov. i časté označení odstínu *kanárkově žlutý* (*žlutý kanárek v bílé proutěné kleci; i kanáři, když se krmí mrkví, tak zoranžoví, i když už od přírody jsou žlutí*)
- 3.2.2 Mláďata domácí drůbeže – někdy zobrazovaná jako atribut jara a velikonoc, např. na pohlednicích (*mezi kraslicemi na zelené trávě žlutá kuřátka; žlutá housata se batolila kolem své mámy*)
- 3.2.3 Části ptačího těla – křídla a peří (*měli křídla bílá, černá a žlutá a všelijak kropenatá*); zobák, „nos“ (*kos... má černý kabátek a žlutý nos*)
- 3.3 Hmyz – motýli (*žlutásek*), včely, vosy, čmeláci (*hemžilo se tu velkými, žlutými mouchami – maminka jim říkala včely; o vose – zasvitnou její pásy pichlavě žluté; žluté pásy metají plameny*)

4. Sémantický okruh „přírodní produkty pocházející od zvířat“

Designáty:

- 4.1 Vejce, vaječný žloutek (*když to vyhodíš, je to bílé, a když to spadne, je to žluté*)
- 4.2 (Včelí) vosk (*pleť měla žlutou jako vosk*)
- 4.3 Zvířecí výkaly (*kráčela a za ní byl žlutý a hnědý hnůj*)

5. Sémantický okruh „neživá příroda“

Designáty:

- 5.1 Země, půda, její „horní vrstvy“: písek, hlína, jíl (*žlutý a mazlavý jíl, na dvoře v žlutém písku se slípký popelí; žlutice se říká žluté cihlářské nebo hrnčářské hlíně*); metonymické přenesení: písek – poušť (*velké plochy pouště jsou vyvedeny žlutou barvou*), písek – aréna pokrytá pískem (*ohnivě žlutá aréna*)
- 5.2 Skály (*žluté skály*)

5.3 Nerosty – kovy (zejména zlato) i nekovy (*žluté a bílé zlato; bílý nebo žlutý fosfor; šperky ze žlutého a bílého kovu; síra*), drahé kameny (*surový žlutý diamant; žluté drahokamy; jantar je žlutá nebo hnědá zkamenělá pryskyřice třetíhorních stromů*)

• Sémantický okruh „kosmos, nebe a nebeská tělesa, (sluneční) světlo a počasí; živly; umělé světlo“

Designáty:

6.1 Slunce a sluneční světlo, paprsky; to, co je sluncem nápadně ozářeno (*i Slunce se vyznačuje žlutou barvou; vše je polito žlutým jasným sluncem; lákavá žlutá ukradená slunečním paprskům; snít žloutl v poledních paprscích*)

6.2 Hvězdy (*žluté hvězdy mají teplotu asi šest tisíc stupňů; domaloval bílé obláčky a žluté hvězdičky*)

6.3 Měsíc (*letně žlutý měsíc hleděl na ně jako živá tvář; místní malíři zobrazovali... odraz žlutého měsíce v indigově modrém moři*)

6.4 Nebe, horizont (*obloha byla bledá a na východním obzoru žíhaná žlutí; obloha ještě nezaměnila svoji modř za žlut*)

6.5 Blesk (*většina kulových blesků trvá 2–5 vteřin a září bíle, načervenalé, oranžové nebo žlutě*)

6.6 Oheň – plameny, jiskry – i metaforicky (*žluté a červené plameny ohně; díval se, jak svíce hoří, unavoval si oči pohledem do jejich žlutě zářivého plamene; seděl zasněný nad žlutou jiskrou v plném poháru; za horkých červenových dnů, kdy všechno plápolá zlatem...tu mladé dívky se šťastným smíchem do trávy se hrouží/ a shora dolů se kutálí, /jak plamínky v trávě když zapálí/ červené, žluté a bílé*)

5.7 Umělé světlo a jeho zdroje – artefakty: žárovky, lampy, neony (*z humen vytékalo mdlé světlo, žlutými čarami potahovalo hrany mokrych vrat; osvětlovaly to zde tři žárovky žlutým a šedým světlem; město plné červených, žlutých a oranžových světél*)

5.8 Voda – kalné, špinavé vodní toky, kaluže apod., často spjato s dlouhým deštěm a povodněmi (*jak olovo je nebe kalné / a dešť se snoubí s vichřicí / a žluté vody proudy valné / se hrnou pustou ulicí*)

• Sémantický okruh „artefakty“

Designáty:

1.1 Potraviny a potravinářské výrobky (překrývá se s okruhy 1.4., 1.5., 1.6., 4.)

7.1.1 Těsto, pečivo, moučníky – „domácí“, chutné, kde je hodně vajec, nebo příp. ty, které (jako náhražku přirozené barvy vajíček a „svědectví o kvalitě“) obsahují potravinářské barvivo (*čpal jsem se žlutou bábovkou; v rodinném společenství zde vyrábějí žlutoučké nudle; žlutoučká pochoutka z jemně nastrohaného kokosu; do těsta se za války přidával žlutíci prášek, aby se ušetřilo vajíčko; TARTRAZIN E 102 – syntetická žlutá na dorty*)

7.1.2 Tuk a pokrmy jej obsahující (*žlutoučká kuřecí polévka*)

7.1.3 Mléčné výrobky – zejména máslo, sýr (*hospodyně jim bochník chleba podala a hroudu másla žlutého s bílou solí; KURKUMIN E 100 je přírodní žlutá na máslo a sýry*)

7.1.4 Smažené nebo pečené pokrmy (*na omastku pak ryby do žluta pečeme; nechat cibulku na tuku zažloutnouti*)

7.1.5 Cukr – nerafinovaný (*rafinace žlutého cukru*) nebo karamelizovaný (*nechala mu pytel žlutého karamelového cukru; na režné niti kandisovaný žlutý cukr*)

7.1.6 Žlutá limonáda – typ nealkoholického nápoje v 50.–70. letech (*stál tu dřevěný stánek s pivem, rumem a žlutou limonádou*)

7.2 Výrobky z kůže (*žlutá aktovka; pouzdro z jasně žluté kůže; k uniformě si vzal žluté botky; vykopl do lufu žlutoučkou americkou merunu*)

7.3 Sídlní objekty (budovy), jejich omítka (*žlutě natřená, totálně zrenovovaná budova; muž, který totálně prolomil žlutá a šedá vídeňských domů svým neotřelým nápadem barevné omítky; nacházeli se mezi natěsnaným zdívem, omítnutým bíle a žlutě, vnitřní malba v místnosti (žlutě vymalované stěny zdobí pestrobarevné ornamenty)*)

7.4 (Původně bílý) papír a výrobky z něho – knihy, fotografie, dokumenty – které nabývají žluté barvy působením času, stárnutím (*ve ztlýchých kavárnách shlížely s drátěných věšáků časopisy ... třepotaly se v průvanu a žloutly, aniž do nich někdo nahlédl; byla to malá knížekčka a poválečný papír v ní pomalu žloutl; v zaprášeném spisu lidového soudu ... jsem objevil žloutnoucí snímek z r. 1959; se žloutnoucím rodným listem ... finalistky ... se singlový kurt zdá mnohem menší na to, aby v něm přistály její míče) – často znamená metonymicky stárnutí; jiné (původně bílé) materiály měnící časem barvu, někdy i vlivem nedostatečné údržby (*slonovina je původně bílá, ale věkem čím dál tím víc žloutne; zaprané, zažloutlé prádlo*)*

7.5 Zdroje umělého světla (žárovky, lampy, městské osvětlení apod.) – viz 6.7.

8. Další kolokace a významy

8.1 Žlutá barva v dopravě a ochraně bezpečnosti, při značení v terénu i pracovním provozu

Žlutá – žluté světlo na semaforu (doplňuje základní dvojici červená – zelená): „připravit se“ (*v pátek odpoledne, kdy je provoz nejhustší, semafor jenom žlutě bliká*)

Žluté světlo, pruhy, žlutý terč, praporek apod. jako výstražné znamení – nebezpečí (v dopravě i při bezpečnosti práce vůbec), značení trasy v turistice (*vydali se po žlutě značené trase vedoucí směrem ke státní hranici*); žlutá barva označuje též karanténu, vyvěšení žluté vlajky na lodi znamenalo kdysi výskyt moru na palubě

Žlutý anděl (největší projekt v oblasti záchranných a informačních systémů na území České republiky; jistotou pro řidiče v nouzi jsou regionální dispečinky a stanoviště mobilních servisních vozů, známých pod názvem žlutí andělé; zmáčkl tlačítko a za chvíli tu byl žlutý anděl)

Žlutý anton, příp. žluté auto vůbec – policejní auto v socialistickém Československu (na protější straně ulice zastavil žlutý anton; přijeli esenbáci ve žlutém utě s nápisem VB)

8.2 Žlutá barva ve sportu

Žlutá karta – upozornění na přestupek hráče, při dalším pak může následovat vyloučení ze hry, tj. červená karta (mužstvo dostalo pět žlutých a dvě červené karty; „žlutý“ Javůrek – novinový titulek, hráč, který dostal hodně žlutých karet)

Žlutý trikot, dres – v cyklistickém Závodu míru cena nejrychlejšímu jezdcovi etapy (žlutý dres nejrychlejšího jezdce dnes převezme Tesař)

Žlutý dres – častá barva dresů při kolektivních sportech; zejména ve sportovní publicistice užíváno často metonymicky (po Jelínkovi oblékla žlutý dres Dukly další posila; rozjel se proti vosímu roji žlutých dresů)

8.3 Žlutá barva jako barva vyobcování, hanby, vydělení ze společnosti Skupiny, jichž se separace vyznačená žlutou barvou týkala:

- **Židé**, zejména za II. světové války (na kabátu má žlutou hvězdu s nápisem Jude; smutek je žlutý a šestičlpy jako Davidova hvězda)
- **Prostitutky** – zejména ve středověku, ale i za I. republiky prostitutky nosily tzv. žlutou knížku, tj. průkaz legálnosti a zdravotní způsobilosti (jejich život na žluté knížky nebyl právě nejutěšenější)
- **V politice** – za I. republiky **protidělnické odbory** a jejich členové, stávkokazi – „žlutáci“ (přítahoval je do svých organizací politických i odborových, jimž na rozdíl od „rudých“ socialistických přezdívali „žluté“; žluté organizace číšníků; žluté politické strany). Těž pejorativní označení členů Národně socialistické strany (byl organizován u „žlutých“ – u národních socialistů)²⁹

Příloha byla zpracována na základě materiálů poskytnutých K. Waszakowou, které se týkají sémantické struktury lexému žlutý a jeho derivátů v polštině (srov. též Waszakowa, 2001). Naše rozdělení do sémantických okruhů i pořadí, v němž jsou uváděny, jsou v zásadě – pokud je to možné – odpovídá těmto materiálům. Důvodem je možnost přehledného srovnání českých kolokací s polskými – a s podobně utříděným materiálem v dalších jazycích, jichž se týká výše zmiňovaný mezinárodní výzkum.

Uváděné doklady pocházejí ze tří zdrojů:

- A. České výkladové slovníky, zejména PSJČ a SSJČ.
  - B. Vlastní excerpcce z české poezie, beletrie a písňových textů 19. a 20. století.
  - C. Český národní korpus SYN2000.
- Jednotlivé bibliografické údaje v příloze z důvodů přehlednosti neuvádíme.

4.3 Čtyry doby Boženy Němcové: barevnost a barvy v českém obrazu světa a v uměleckém textu

Toto zamyšlení je věnováno dvěma rovinám jednoho tématu. Chceme si povšimnout textu Boženy Němcové *Čtyry doby*³⁰ prizmatem jeho barevnosti; ukázat, jak pojmenování vztahující se k barvám a barevnosti spoluutvářejí svět této povídky – a její smysl (v tomto ohledu jde tedy o studii interpretační).

Zároveň se však domníváme, že tato cesta může být i sondou do obecnější problematiky a že tu vzniká možnost poukázat k některým obecnějším aspektům conceptualizace barev v českém obrazu světa. V tomto směru se inspirujeme americkou kognitivní lingvistikou, a zejména její modifikací akcentující kulturní aspekty jazyka, jak to známe ze současné jazykovědy polské (viz výše); v ní také nacházíme proud akcentující důležitost uměleckých textů pro postižení jazykového obrazu světa (srov. Pajdzińska – Tokarski, 1996 s. 90; Vaňková 1999a).

Už z prvního kontaktu s povídkou *Čtyry doby* je patrné, že barvy jsou tu značně exponovány – kvantitativně (co se týče množství pojmenování, která obsahují „barevné“ významové prvky) i kvalitativně. Barvy, barevnost a její proměny v tomto textu hrají opravdu významnou úlohu a zásadně se podílejí na jeho sémantické výstavbě a na konstituování jeho smyslu.

Podle Lotmana (1970) představuje umělecký text svět sui generis: specificky konstruovaný **model světa**. Pokud budeme sledovat výstavbu tohoto modelového světa, zákonitosti jeho fungování (a způsob, jak je modelován), mohou se zřetelně vyjevit fakta, která ukážou v zajímavém světle i náš svět „skutečný“, ten, ve kterém žijeme, který prožíváme, o němž přemýšlíme – a k němuž se vztahuje náš jazyk.

Jako závažný zdroj poznatků o jazykovém obrazu světa (i o naší mysli) chápe ostatně umělecký text také kognitivně a kulturně založená lingvistika. Spolu s jejími představiteli tedy i zde vycházíme ze skutečnosti, že myšlení a prožívání, naše vnitřní stavy a vztahy ke světu jsou těsně provázány s jazykem. Když se podíváme na frazeologii, na typické kolokace, na to, jak jsou utvářeny přenesené významy ap., můžeme dospět

³⁰ Citujeme dle Němcová, B. *Čtyry doby*. In Dílo B. Němcové IV. (Divá Bára a jiné povídky). Praha: Kvasnička a Hampl, 1928, s. 46–53. V závorce je vždy uvedeno číslo stránky.

zajímavým poznatkům nejen o jazyce, ale i o světě a o nás samých: tom, jak o určitých věcech uvažujeme, jak si je představujeme a jak je rožíváme, v jakých kontextech je máme fixovány.

Jedním z konceptuálních schémat (srov. Johnson, 1987 a zde 2.2., 5.4) je schéma „cyklus“. V tomto schématu je akcentován čas, respektive cyklické střídání určitých časových fází. Fungování našeho těla/organismu je závislé na řadě permanentně probíhajících cyklických procesů; našem obrazu světa je však snad ještě silněji zakotven cyklus proměny přírody během roku.

Konceptuální struktura schématu „cyklus v přírodě“ bývá ve střední Evropě – a my tu hovoříme o Čechách a češtině – často přenášena na čloka: běh lidského života se chápe jako střídání čtvera ročních dob. To je trné jak z běžné frazeologie (*jaro* nebo *podzim života*, *babí léto*), tak z čet- ch uměleckých textů, které reflektují právě onu paralelu mezi přírodou člověkem – jmenujme za všechny například Prosté motivy J. Nerudy. Tak jako ostatní schémata není však ani toto omezeno pouze na verbál- sféru – i zde si můžeme vybavit např. řadu výtvarných zpracování čtve- ročních dob jako proměn člověka v běhu času.) Radí se sem pochopi- ně i povídka *Čtyry doby*; i když nelze umělecký text redukovat na héma“, můžeme snad vycházet z faktu, že mutatis mutandis stojí prá- no v jeho základu.

Čtvero ročních dob v přírodě a jejich střídání má celou řadu pozor- elných atributů – proměny teploty a intenzity slunečního svitu, v sou- osti s tím střídání fází vegetačního cyklu rostlin – květ, zrání plodů, dávání listů, usychání, vegetační klid), chování živočichů („probou- í“ do aktivity, hledání partnerů a „námluvy“, rození mláďat a péče š, zimní spánek) apod. Některé z těchto atributů spatřujeme jako ob- íš typické, prototypové – např. při rozlišování a běžné charakteristi- očních období; vzpomeňme si, co o nich říkáme docela malým dě- . Mezi takové atributy patří právě barvy a jejich proměny. (Např. em je spjata zelená barva – a jak jaro, tak zelená obsahují významo- rvky počátku růstu, mládí, naděje, ale i nezralosti apod.) Když se v této souvislosti podíváme na *Čtyry doby* B. Němcové, mohli by- n dospět nejen k interpretaci tohoto textu, ale také ke zjištění nebo rzení skutečnosti, jak určité věci – jako lidé i jako Češi – vidíme ožíváme.

První řadě se však chceme podívat na *Čtyry doby* jako na pozoruhod- xt – jímž zjevně prochází opozice barevné – nebarevné a sémantic-

ky se na ni váže mnoho podstatného. Tato opozice nese do značné míry napětí celého textu, pomáhá vystavět dramatickou klenbu od expozice až ke katastrofě a katarzi, jak ukazuje příloha na konci této kapitoly. Z pří- lohy vyplývá rovněž, že v textu nalézáme namísto „čtyr dob“ dob pět: po- slední úsek je z hlediska smyslu – dramatické stavby textu a vývoje hlav- ní hrdinky – rozdělen na dvě části. Pátá část začíná tam, kde ženě *s hlavy padá černý závoj* (s. 53) – je příznačné, že zásadní moment zlomu je nazna- čen právě barevným vyjádřením.

Barvy a barevnost (včetně světla, jasu, záře) se významně podílejí na charakteristice vnitřního života hrdinky a jejích vývojových proměn (jde tu jednak o barevnost / nebarevnost vůbec, jednak o sémantiku a sym- boliku konkrétních barev). Svět je pro ni nejprve plný jasu, bělosti a sví- tících barev – a příslibů barev ještě krásnějších –, později barvy ztrácí – šedne, bledne a žlutne. Posléze se hrdinka ocitá ve tmě – barvy zcela mizí. Stav její nehlubší bídy je charakterizován slovy: *na zemi se nezelení, na nebi se nesvítlí* (52); *žena stoupá cestou plnou špíny, zahalena v černý závoj* (52). Barvy se však nakonec přece jen vrátí, černý závoj ženě padá s hlavy – a země se opět *odívá zelenem* (53), všude se *rozlévá růžový svit* (53), všechna nebeská tělesa se třpytí – a hrdinka najednou *vidí svůj obraz v živé kráse* (53) uprostřed krásných, zářících bytostí.

To je jen základní náčrt. Jak je však opozice „barevnost – nebarevnost“ tvořena, co všechno nese a jak jsou v ní rozvržena ona významová „poziti- vita“ a „negativita“? Co barvy a jejich proměny znamenají?

Především je třeba říci, že barvy a barevnost jsou těsně spjaty (a na po- zadí tohoto textu je to obzvlášť patrné) se **světlem**. Světlo je první pod- mínkou toho, aby se svět mohl našemu zraku jevit. (Právě zrak se chápe jako nejdůležitější ze všech smyslů, je spolu se sluchem smyslem kogni- tivním – věci k nám přicházejí především jeho prostřednictvím.) A také barvy jsme schopni rozlišit jedině ve světle: ve tmě je nevidíme, nejsou. O světle se ovšem mluví ještě v dalších významech: vyskytuje se v řadě metaforických vyjádření (snad ve všech jazycích), figuruje jako symbol. Světlo, lesk, jas, zář znamená kvalitu spojovanou ve všech kulturních a duchovních systémech s božstvím, duchovním prozřením, pochope- ním, moudrostí, „osvícením“. I Kristus říká *Já jsem světlo světa...*, hovoří se o osvícení Duchem svatým. Nejduchovnější fenomény si představujeme a znázorňujeme jako světlo – vzpomeňme na svatozáře i na to, že andělé se malují bílí a zářiví. (Z barev mají ke světlu nejbližší bílá / stříbrná a žlu- tá / zlatá.) K opozici barevné – nebarevné se tedy upíná i opozice ještě

základnější: **světlo - tma**. Pozitivní je spojováno se světlem a barevností (včetně bělosti, ta se nachází na krajním pólu celé škály, a to s četnými kulturními významy), negativní s tmou, temnem, šerem (kdy nejsou vidět barvy); na krajním pólu negativity je pak barva černá (viz též 4.1.2). Ve *Čtyřech dobách* je to takto (srov. též přílohu).

Expozici textu, „první dobu“ hrdinčina života, bychom mohli nazvat **příslibem barev**. Tato část se odehrává v interiéru - v zámecké kapli, kam přichází mladičké děvče. Jeho hluboký prožitek duchovnosti, lásky a krásy, vztažený k sousoší Krista a Máří Magdaleny z bělostného mramoru, se děje v měsíčním světle, svítícím v proudech různobarevných zážehů skrze mozaiková okna. Dominuje jas, světlo a bílá barva - s konotacemi išlechtilosti a čistoty (*čelo čisté, bílé co lupen z květu vodní růže*, 46).

„Druhá doba“ přináší smyslové probuzení a opojení prožitky smyslu mezi nimiž dominují barvy). V májové noci děvče vychází ven - do zarady a je účastno nevidaných dějů, jejichž aktéry jsou rostliny, tvorové celá příroda: vše víří v plnosti životních sil, krásy, lásky a milostné touhy. Z našeho hlediska bychom tento úsek mohli nazvat **opojení barvami**. Barevných“ pojmenování - včetně těch, která barvu třeba pouze implují, je tu opravdu mnoho. Charakteristická je synestézie a vůbec velké množství evokovaných smyslových prožitků, a také to, že zde barvy velmi často „září“, že je k nim přidán sémantický prvek lesku, často je barva charakterizována prostřednictvím drahého kamene či vzácného kovu: *Po živě, jaký to lesk barev, jaký to šepot a šum! - Ten nese pláštík na sobě, lesknoucí se co sapr, ten v barvě zlatové oblečen, jiný v purpuru chodí... (48); ...vyšším purpurem polívá obloha. Skrze purpur třpytí se hvězdy jako smaragdy, brilianty, rubiny a topasy (49)*. Cholem této části je zázrak, opojující dívčiny smysly i její duši, zázrak, který je pro ni zasněžením: *Květina vyrůstá před ní, květina nevidané krásy; listí, oleště i lodyha ze stříbra, zlata, z kalichů purpurových líjou se bílé proudy prašníků, jako mny vodopádů, pel na nich, lesk diamantů. Na vrchu květiny, v okolíku rubínových ťů stojí děva vznešené krásy, zahalena v roucho bílé, průhledné, kol světlého čela třpytí áska, utkaná z hvězd (49)*. „Děva“ - bohyně přírody se k ní sklání s polibn a děvče se jí v opojení navěky zaslubuje.

Už zde můžeme říci, že to nejkrásnější je v textu spjata s barvami, zejména se světlými a zářivými barvami a se světlem vůbec. „Třetí doba“ ovšem přináší zásadní zlom. Začíná se bílou barvou onom tradičně křesťanském smyslu čistoty, tak jak je ostatně přítomna elem textu) - *panna v bílém šatu se vdává*. Necítí však lásku a radost,

nýbrž hořkost a hrůzu ze svého počínání. *Nevěsta bledne a bledne, ret její mře (50)*. Porušuje slib daný svobodné, božské lásce. *Jinému zadala si duši, jinému tělo, a tebe celou pojal ďábel v náruč!...* Stav je opět charakterizován mimo jiné pomocí barev: *Úšklebná tvář satyra rozhrnuje bílé záclony ... a hvězdojasná členka bohyně zahaluje se v šedou mlhu (51)*. Barvy blednou a mizí: *Ráno vstává s lože bledá žena... Nebe je šedé; krajina pokryta sněhem a ze stromu žlutý list, jeden po druhém - jako naděje zklamaného srdce - opadává (51)*. S tragickým momentem je tedy spjata **ztráta barevnosti**.

Ta se ovšem stupňuje až v úplnou **nepřítomnost barev** - kromě jediné, černé, ne-barvy, symbolizující nejvyšší možnou negativitu, špínu, zoufalství a hřích. Je jí charakterizována „čtvrtá doba“ - doba pokání, pouti na Kalvárii: *Zahalena v černý závoj kráčí žena na horu ... Na zemi se nezelení, na nebi se nesvíí. Chmury těžké kolem ženy se hrou, zastíňující jí cestu. (52)*.

Pokání ovšem končí hrdinčiným přerodem, katarzí - a **návratem barev**. Její prosby o odpuštění a o milost jsou vyslyšeny: *K nebi zdvihá žena rámě svoje, s hlavy padá jí černý závoj, čelo jí svítí, chmury se rozptylují. - Kol kolem rozlívá se růžový svit, na nebi třpytí se slunce, měsíc i hvězdy, země se odívá zelenem ... (53)*.

Nežli dospějeme k závěru této „barevné“ interpretace *Čtyř dob*, pokusme se ukázat některé body z předchozího pojednání v širších souvislostech. Tento text totiž opravdu potvrzuje některé obecnější poznatky o konceptualizaci barev v češtině (viz zde 4.1).

Je-li něco v našem obrazu světa charakterizováno jako **nebarevné**, jako věc, která nemá nebo ztrácí barvu / barvy (a tento text to dobře ilustruje), pak to bývá

- **šedé** nebo **šedivé** - *hvězdojasná členka bohyně zahaluje se v šedou mlhu (51), nebe je šedé (51)*; naopak „pozitivně“ chápané nebe, nebe krásné bývá modré
- **žluté** - v souvislosti s rostlinami nese žlutá význam ztráty zeleně, začátku umírání, blízkosti zimy - smrti (žlutá má tyto konotace také ve vztahu k lidskému obličejí a barvě těla vůbec - znamená nemoc, nežádoucí emocionální stavy - závist apod., smrt): *žlutý list opadává (51 srov. zde 4.2.4.2 a 4.2.4.3)*; dále se hovoří explicitně o ztrátě zeleně: *na zemi se nezelení, na nebi se nesvíí (52)* - v závěru je však katarze doprovázena opačným procesem: *země odívá se zelenem (53)*, nebo
- **bledé** - v souvislosti s člověkem, respektive jeho pletí, nese *bledá* (oproti pozitivní *červené*, příp. *růžové*) význam nemoci, smutku, strádání apod.: *při*

úsvitu ustává s lože bledá žena (51); charakteristika bledosti je v povídce velmi častá a stála by za samostatnou analýzu. Co se týče „nebarevnosti“ vůbec (vedle šedé, žluté a bledé by bylo třeba doplnit ještě černobílou), nese konotace (v různé míře) negativní (viz též Vaňková, 2001b, srov. zde 4.1.3).

Prožitek barevnosti znamená často metonymicky smyslovost obecně: intenzivní či zvýšené vnímání krásy života a světa, intenzitu prožívání vůbec, lásku, lidský život v tom nejpozitivnějším.

Ještě vyšším stupněm negativity, než jakou reprezentuje ztráta barev, nebarevnost, šedivost či bledost, je barva **černá** – která se tu vyskytuje zejména v souvislosti křesťanské symboliky v opozici k bílé, světlu, záři a barvám. Ženina pouť na horu v černém závoji je doprovázena mnoha negativními atributy: špínou, nebezpečím, únavou, nemocí – a zejména hříchem (*V nevědomosti zhřešila jsem proti tobě, lásko svatá!* (52)).

Jako **prototyp barevnosti** chápeme asi nejčastěji červenou barvu (ta nese též konotace života a životní plnosti, radosti, krásy, lásky, tělesna, sexuality, a také agresivity, boje, krveprolití apod., viz též 4.1.2). Červená však ve *Čtyřech dobách* není výrazněji zastoupena. Je nasnadě, proč se zde jako reprezentantky barevnosti objevují spíše než ona barvy světlé – plavoucí, zářivé, jasné –, červené blízká růžová (*růžové poupě; růžový svit*) a vůbec barvy pastelové, v souvislosti s přírodou pak zelená.

Pro text *Čtyř dob* je dále příznačné, že je tu u barev často exponován **světlo, jas, svit** (mnohdy jde o barvy drahých kovů a kamenů) – a to jako výsoce pozitivní významový prvek (*zářehy různobarevného světla; lesk barev; ástík lesknoucí se co saphyr; v barvě zlatové oblečen; prameny zlatoskvoucích vlasů aj.*, z výše).

Poté co je ženě odpuštěno, padá jí z hlavy černý závoj hříšnice, *čelo jí bílé, chmůry se rozptylují* (53) – a zase je všude kolem ní plno světla a barev. návratem lásky, *svaté lásky* (52), *Boha-lásky* (53) – za níž tak trpěla a prosila – se k ní vracejí i barvy a světlo. Jsou totiž s láskou a Bohem těsně spjata jsou jejich projevem – ba doslova jsou „jimi“.

Když jsme tedy dospěli k závěru našeho pojednání, bylo by snad možno **nahradit v celé této interpretaci „barvy a barevnost“** (např. v charakteristikách „příslib barev“, „opojení barvami“, „ztráta barev“, „světlo bez barev“ a „návrat barev“) onou „**láskou**“. Barevnost včetně světla a záře je tu totiž sémanticky spjata právě s ní, s ústředním pojmem (smyslem) celé této („autobiografické“) povídky – i *Čtyřmi dobami* re-

prezentované filosofie B. Němcové. Jde o lásku specificky chápanou, **svatou lásku, lásku-Boha** se všemi atributy, které tomuto pojmu a hodnotě autorka dává: lásku jako povznesení ducha a duše, jako transcendentu, jako prožitek dobrovolného, svobodného odevzdání výsoce pozitivnímu ideálu, jako přijetí do společenství vzácných, podobně cítících, „světlych“ bytostí.

Koho to však žena vidí sedět na onom *světlem trůnu*, jak čteme v závěru textu? *Vznešený ... obraz svůj v živé kráse* (53): „obraz svůj“. To přece implikuje také barvy a barevnost s jejich pozitivním konotačním potenciálem. V kontrastu s bývalou bledou, nemocnou, zachmuřenou, výčitkami hříchu zmoženou postavou, stínem – vidí hrdinka najednou sebe samu povznesenu na světly trůn, „obraz v živé kráse“: sebe jako krásnou, sebevědomou, vznešenou lidskou bytost, která v bolestně hledaném a nalezeném našla zároveň sama sebe.

Příloha: Struktura textu *Čtyř doby* z hlediska sémantické opozice barevné – nebarevné

1. doba (expozice)	Příslib barev	Světlo, jas, lesk (<i>zářehy různobarevného světla</i>); bílá
2. doba (kolize)	Skutečnost barev; opojení barvami	Množství barev (<i>bílá, růžová, purpur, zelená...</i>); synestézie
3. doba (krize, peripetie)	Ztráta (vyblednutí) barev, ztráta světla	„Nebarevy“: šedá (nebe), bledá (žena), žlutá (listí)
4. doba (katastrofa)	Svět bez barev; touha po barvách	Černá; <i>na zemi se nezelení, na nebi se nesvítlí</i>
5. doba (katarze)	Návrat barev	Světlo, zář, <i>růžový svit, zelená, zlatá</i>

1.

Skrze gothická, malovaná okna zámecké kaple svítí měsíc. Zářehy různobarevného světla kladou se na mosaikovou podlahu ... vstupuje mladinké děvče, jasného čela i obličej. ... Útlé její rámě otáčí se kol sklenuté šíje krásné ženy, čelo čisté, bílé co lupen z květu vodní růže, opírá se o vlny bohaté vlasu jejího. ... Děvče bledne a rdí se... Tvář skrývá se do malebných záhybů bílého roucha...

2.

Bílé její ňadra, dmou se, jak prsíčka sněhobílých holoubátek. ... Růžové světlo rozplývá se vůkol ní... Po trávě, jaký to lesk barev, jaký to šepot a šum! Ten nese pláštík na sobě, lesknoucí se co saphyr, ten v barvě zlatové oblečen, jiný v purpuru chodí a vedle něho brocháží se kapucíněk v hnědém hábitu... Květina vyrůstá před ní, květina nevidané krásy; listí, ratolestě i lodyha ze stříbra, zlata, z kalichů purpurových lžou se bílé proudy nášníků, jako prameny vodopádu, pel na nich, lesk diamantů. Na vrcholu květiny i okolíku rubinových květů stojí děva vznešené krásy, zahalena v roucho bílé, průhledné, kol světlého čela třpytí se páska, utkaná z hvězd.

Am vedou pannu v bílém šatu, myrtovém věnci? ... Ráno při úsvitu vstává s lože bledá ma ... Nebe je šedé; krajina pokryta sněhem a ze stromů žlutý list, jeden po druhém, - ko naděje zklamaného srdce - opadá.

ahalena v černý závoj, kráčí žena na horu... Na zemi se nezelení, na nebi se nesvítlí. Chmury těžké kolem ženy se hrnou, zastíňující jí cestu. ... Sešli mi hvězdu, která by osvítila dráhu života mého!

hlavy padá černý závoj, čelo jí svítí, chmury se rozptýlí. - Kol kolem rozlívá se různý svit, na nebi třpytí se slunce, měsíc i hvězdy, země odívá se zelenem... Ladá děva ní se k ženě, v náručí ji pojímá a unáší k světlému trůnu, kde vznešený vidí žena ob- svít v živé kráse. A vstříc jí přicházejí krásné postavy s ozářeným čelem... A jedna ch, ta nejkrásnější, zahalena v prameny zlatoskvoucích vlasů, kleká s ní k nohous 0...

5. Různá témata – různé metody

5.1 Srdce to lidské

(K jazykovému obrazu srdce v češtině)

Věnováno paní prof. PhDr. Jaroslavě Peškové, CSc.

*Srdce to lidské – ach bože, prebože –
za zlobu může snad, za lásku nemůže!*¹

Těmito verši, stylizujícími lidovou poezii, začíná pozdní Nerudova báseň *Láska*. Jde o ono známé citově vypjaté vyznání lásky k národu, viděné v těsném svazku s láskou mateřskou a láskou k matce. Právě slovo *srdce* je zde mimořádně exponováno. Kromě již citovaných počátečních veršů se s ním setkáváme v básni ještě dvakrát, a pokaždé v sepětí se silným citem a jeho dvěma objekty – matkou a antropomorfovaným (doslova lidsky „ztělesněným“) národem.² Poprvé se ve vzpomínce bazálního tělesného citění mateřského objetí spojuje národ s tlukotem matčina srdce:

*Nejsi, jak říkají, zvěřilý v chudobě,
Na prsou matky své slýchal jsem o tobě:
tlouklo tak měkounce srdce to mateří,
ptačí jak srdéčko, ustlané do perí.*

Podruhé, v závěru, v přípravě pointy (*Těbe bych, národe, / tebe bych nepřezil!*), se srdce ukazuje jako centrální místo, kde spočívá základní lidská touha po přijetí, citu a jistotě. Ta je projektována do matky a trvá až do

¹ Neruda, J., *Knihy básní*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1998, s. 427 (tam srov. i dále).

² Národ je antropomorfovan nejprve jako chudé, nevídané a nemilované *děťátko*, poté jako (světem pomlouvaný a nežádoucí) milenec ve vztahu k zamilovanému děvčeti (*miláčku národe*). Národ je tu skutečně „ztělesněn“: má oči, ruce, rty, šíjí, týkají se ho objetí a vůbec tělesně vyjadřovaná láska, fyzická krása i možnost nemoci a skonu: *Rámě mé toužebně hrdlo tvé ovíjí / byl ti zlá choroba visela na šíji...*